

Аляксандр ГОРНЫ,
Андрэй БУЧА

Эпісталярная спадчына ТАМАША ГРЫБА: НОВЫЯ ЗНАХОДКІ*

Адным з вядомых беларускіх інтэлектуалаў XX ст., творчая спадчына якога сёння выклікае вялікую зацікаўленасць, з'яўляецца Тамаш Грыб — палітык, філосаф, гісторык і дакументаліст беларускага руху. У 2017 г. частка яго твораў была выдадзена. Але па-ранейшаму, у розных архівах захоўваюцца шматлікія дакументы і лісты Тамаша Грыба, якія патрабуюць глыбокага аналізу і ўвядзення ў навуковы зварот.

У 2012 г. супрацоўнікамі Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літвы ў Вільнюсе быў знойдзены і пастаўлены на ўлік вялікі корпус дакументаў па гісторыі беларускага нацыянальнага руху. Для даследчыкаў адкрыўся доступ да раней невядомых пісьмовых крыніц з архіваў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, Беларускага кааператыўнага банка, Таварыства беларускай школы, Беларускага пасольскага клуба, Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры, рэдакцый беларускіх газет і іншых грамадска-палітычных і культурна-асветніцкіх устаноў¹. Па ўсёй верагоднасці, усе гэтыя дакументы, што паходзяць з Віленскага беларускага музея імя І.Луцкевіча, пасля Другой сусветнай вайны размеркавалі па розных архівах і бібліятэках БССР і ЛССР.

Дадзеныя дакументы прадстаўляюць вялікую навуковую і культурную каштоўнасць, у першую чаргу як важнейшыя крыніцы для вывучэння нацыянальна-вызваленчага руху беларусаў у міжваеннай Польшчы. Сярод іх сустракаюцца матэрыялы справаводства мясцовых і цэнтральных суполак розных беларускіх арганізацый, эга-дакументы палітычных дзеячаў, фінансавая дакументацыя і г. д. Заўважым, што да сённяшняга часу гэты корпус крыніц даследаваны вельмі слаба, а айчыныя і замежныя даследчыкі не працягваюць да яго асаблівай зацікаўленасці. З моманту прадстаўлення доступу да гэтых дакументаў з'явілася невялікая колькасць навуковых публікацый, у якіх вышэйадзначаныя крыніцы ўводзіліся ў навуковы зварот, аналізаваліся і верыфікаваліся².

Згаданыя крыніцы ахопліваюць не толькі гісторыю Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд. Цікава, уяўляюць дакументы па гісторыі беларускай міжваеннай эміграцыі. Так, у фондзе 368 "Калекцыя дакументаў рэдакцый беларускіх газет" захоўваецца частка ар-

хіва рэдакцыі беларускага часопіса "Крывіч" (усяго — 14 спраў), які выдаваўся ў літоўскім Коўна (Каўнас) з 1923 па 1927 гг. пад рэдакцыяй В.Ластоўскага і К.Дуж-Душэўскага і з'яўляўся на той час фактычна адзіным тоўстым інтэлектуальным выданнем беларускай дыяспары ў Еўропе. На старонках часопіса друкаваліся творы беларускіх пісьменнікаў, пераклады, гістарычныя і этнаграфічныя нарысы, палітычныя артыкулы, рэцэнзіі і агляды нацыянальна-культурнага жыцця беларусаў у Заходняй Беларусі, БССР і за мяжой³.

У рэдакцыйным архіве часопіса "Крывіч" увагу на сябе звяртае ў першую чаргу перапіска галоўнага рэдактара В.Ластоўскага. Пры гэтым у адзначанай калекцыі дакументаў захаваліся не толькі лісты патэнцыйных аўтараў часопіса да рэдактара, але і асабістыя лісты многіх беларускіх грамадскіх і культурных дзеячаў да яго, не звязаныя з рэдакцыйнымі справамі, што дазваляе лічыць гэтыя дакументы часткай асабістага архіва В.Ластоўскага. Практычна ўсе лісты датуюцца 1926 г., а іх аўтарамі былі І.Дварчанін, З.Верас, М.Ільшэвіч, В.Хмара-Разумовіч, Я.Ляцкі, А.Шлюбскі і інш. Найбольш змястоўнымі і інфармацыйнымі сярод іх з'яўляюцца пяць лістоў беларускага грамадска-палітычнага дзеяча Т.Грыба з Чэхаславакіі, напісаныя да В.Ластоўскага ў лютым — верасні 1926 г. У гэтых унікальных і раней невядомых дакументах адлюстраваны погляды беларускага інтэлектуала-эмігранта на складаныя палітычныя працэсы ў БССР і Заходняй Беларусі, яго ацэнкі патэнцыйнай дзейнасці ў эміграцыі і ў метраполіі,

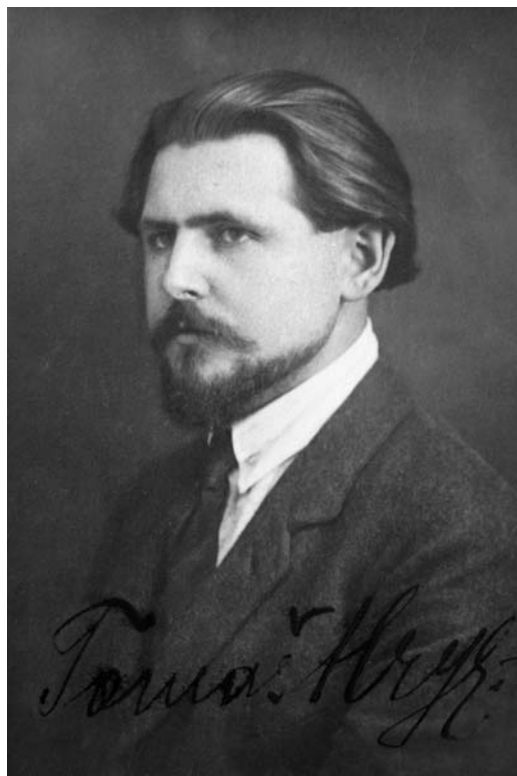
* Артыкул падрыхтаваны ў рамках гранта Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў № Г17М-153 "Культурнае жыццё беларускай дыяспары ў краінах Еўропы і Амерыкі ў міжваенны перыяд".

прагнозы будучага палітычнага ладу Беларусі, асабістыя ацэнкі многіх тагачасных лідараў беларускага нацыянальнага руху. Лісты Т.Грыба, якія публікуюцца ніжэй, з'яўляюцца яскравым узорам грамадска-палітычнай думкі беларускага замежжа 1920—1930-х гг.

Сярэдзіна 1920-х гг. была складаным перыядам у гісторыі беларускай палітычнай эміграцыі ў Еўропе. Як вядома, у кастрычніку 1925 г. на Берлінскай канферэнцыі ўрад БНР, які разглядаўся многімі эмігрантамі у якасці *"звяна, што яднае беларускую эміграцыю з бацькаўшчынай"*, самаліквідаваўся, а яго найбольш актыўныя члены рыхтаваліся да выезду ў Савецкую Беларусь⁴. Адбываўся глыбокі арганізацыйны крызіс беларускай эміграцыі, прыкладам якога былі шматлікія расколы, узаемныя канфлікты, адсутнасць сталых палітычных сувязяў з заходняй і ўсходняй часткамі Беларусі. Адначасова пачалі фарміравацца новыя сілы, якія прэтэндавалі на палітычнае і інтэлектуальнае лідарства не толькі ў эміграцыйным асяроддзі, але і ва ўсёй беларускамоўнай культурнай і палітычнай прасторы. Такімі цэнтрамі былі рэдакцыя часопіса "Крывіч" на чале з В.Ластоўскім у Коўна і пражская група беларускіх эсэраў у Чэхаславакіі. Абодва гэтыя асяродкі мелі сталую ўзаемасувязь.

Беларускія эсэры першымі праявілі ініцыятыву па аб'яднанні беларускай эміграцыі ў Еўропе і выпрацоўцы агульнай палітычнай лініі, накіраванай на сувязь з метраполіяй. 24—27 лютага 1926 г. яны склікалі ў Гданьску палітычную канферэнцыю, на якую прыбылі беларускія дзеячы з Чэхаславакіі, Германіі, Літвы і Польшчы. У якасці гасцей у ёй удзельнічалі літоўскія палітыкі Дыліс, Гедройц, Шымкус, прадстаўнік нямецкіх палітычных колаў барон фон Нольдэ. На канферэнцыі прынялі шэраг важных рашэнняў (аднаўленне ў абодвух частках Беларусі дзейнасці Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПСР); стварэнне Цэнтральнага беларускага замежнага камітэта ў Гданьску, а пры ім рэдакцыйнай камісіі для ажыццяўлення прапагандысцкай дзейнасці; падрыхтоўка да выбарчай кампаніі ў польскі сейм)⁵. Менавіта Заходнюю Беларусь эсэры разглядалі як першы плацдарм для аднаўлення сваёй дзейнасці на ўласна беларускай тэрыторыі.

Для ажыццяўлення ўсіх запланаваных праектаў пражская група эсэраў накіравала ў Заходнюю Беларусь двух сваіх прадстаўнікоў — Я.Мамоньку і Т.Грыба, аднак апошні, па невядомых нам прычынах, не змог выехаць у Польшчу⁶. Я.Мамонька ў чэрвені 1926 г. прыбыў у Вільню з мэтай аб'яднання ўсіх беларускіх нацыянальна-дэмакратычных сіл. Паводле данясенняў польскай паліцыі, ён меў наступныя інструкцыі ад пражскай групы: 1) усталяваць кантакты з тымі палітычнымі арганізацыямі, якія выступалі за аднаўленне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі; 2) усталяваць кантакты з яўрэйскай партыяй "Бунд"; 3) зблізіцца з польскімі сацыялістамі, якія падзяляюць эсэраўскую ідэалогію; 4) адра-

Тамаш Грыб — студэнт філасофскага факультэта Карлава ўніверсітэта (Прага). 1923 г. Нацыянальны архіў Чэшскай Рэспублікі.

дзіць у Вільні эсэраўскую партыю, якая б усталявала сувязі з правінцыйнымі групамі беларускіх эсэраў⁷.

Тэма аднаўлення дзейнасці БПСР у Беларусі была адной з галоўных у ліставанні Т.Грыба з В.Ластоўскім. Т.Грыб станова ацэньваў "місію" Я.Мамонькі ў Заходняй Беларусі, разлічваючы на стварэнне ў гэтым рэгіёне адзінай беларускай сацыялістычнай партыі, якая абаяпіралася б на нацыянальныя каштоўнасці. Гэтаму, на яго думку, садзейнічалі перамовы Я.Мамонькі і былога лідара заходнебеларускіх камуністаў М.Гурына-Маразоўскага, вынікам якіх была дамоўленасць аб утварэнні Беларускага сацыялістычнага аб'яднання⁸. Т.Грыб спадзяваўся, яно будзе мець вялікі поспех у палітычным жыцці Заходняй Беларусі. *"Пара ўжо нам беларускім сацыялістам стаць цвёрда на сваім уласным грунце і пастарацца зрабіць сынтэз розных кірункаў сацыялістычнага навучання"*, — падкрэсліваў лідар беларускіх эсэраў, разважаючы аб гэтым праекце⁹. Аднак далейшая дзейнасць Я.Мамонькі ў Заходняй Беларусі не мела значнага поспеху. Яго перамовы з іншымі беларускімі дзеячамі (І.Дварчанінам, М.Касцевічам, Я.Міткевічам і інш.) скончыліся безвынікова, а ідэя ўтварэння Беларускага сацыялістычнага аб'яднання так і не была рэалізаваная¹⁰.

Т.Грыб разлічваў на аднаўленне эсэраўскай дзейнасці і на тэрыторыі Савецкай Беларусі. Як бачна з яго лістоў, ён у некаторай ступені прытрымліваўся канцэпцыі "перараджэння бальшавізму" ў СССР, якая была дастаткова распаўсюджаная ў асяроддзі са-

цыялістычнай эміграцыі ў 1920-я гг. Лідар беларускіх эсэраў быў упэўнены, што савецкая палітычная сістэма перыяду нэпа знаходзіцца ў глыбокім крызісе, адной з істотных прычын якога з'яўляецца непрымальнае насельніцтвам і інтэлігенцыяй камуністычных устаноў. Палітычны крызіс, на думку Т.Грыба, непазбежна прывядзе камуністаў да дыялогу з іншымі палітычнымі сіламі і стане падставай для лібералізацыі савецкага рэжыму. У адным са сваіх лістоў да В.Ластоўскага ён пазначаў: *"У Маскве ідзе гутарка аб легалізацыі сацыялістычных партый. Магчыма што ў незабаве наша партыя зможа легальна працаваць і ў Радавай Беларусі, як і ў заходняй"*¹¹. У іншым лісце Т.Грыб больш выразна акрэсліў сваю пазіцыю: *"Усё роўна праз нейкі час (як хутка гэта станецца залежыць ад розных прычын) бальшавікі змушаны будуць капітуляваць. Легалізацыя сацыялістычных партый стаіць у парадку дня. Пытаньне толькі часу. Мы да гэтага часу павінны правесці салідную падгатоўку сваіх сілаў"*¹². Аднак падобныя ацэнкі палітыка грунтаваліся на дастаткова завышаным уяўленні аб палітычнай і нацыянальнай актыўнасці розных пластоў грамадства ў БССР. Т.Грыб у сваіх лістах прыводзіў звесткі аб значных антыбальшавіцкіх і праэсэраўскіх настроях сярод студэнцтва і інтэлігенцыі ў БССР, што падаецца для таго перыяду даволі спрэчным. Магчыма, інфармацыя аб грамадска-палітычным жыцці ў Савецкай Беларусі, якой ён карыстаўся, інспіравалася савецкімі спецслужбамі з мэтай прыцягнуць многіх эмігрантаў да пераезду ў СССР¹³.

Яшчэ адной з важных тэмаў лістоў Т.Грыба 1926 г. былі пытанні ўзаемаадносін з эміграцыйнымі арганізацыямі іншых народаў былой Расійскай Імперыі, якія знаходзіліся ў той час у Чэхаславакіі. Найбольш цесна Т.Грыб супрацоўнічаў са сваімі ідэйнымі паплечнікамі — украінскімі эсэрамі на чале з М.Шапавалам і расійскімі эсэрамі на чале з В.Чарновым. Апошні ліст Т.Грыба да В.Ластоўскага, датаваны 19 верасня 1926 г., прысвечаны тэме стварэння Сацыялістычнай лігі Новага Усходу, арганізацыі, якая, па меркаванні беларускіх, расійскіх і ўкраінскіх эсэраў, павінна была займацца каардынацыяй *"вырашэння нацыянальнага пытання ва Усходняй Еўропе"*¹⁴. У лістах да В.Ластоўскага лідар беларускіх эсэраў прыводзіў аргументы на карысць стварэння так званай "Антанты Усходняй Еўропы", у склад якой увайшлі б створаныя пасля падзення савецкай улады незалежныя дзяржавы (Расія, Украіна, Беларусь, Грузія, Арменія і інш.), а таксама Польшча, Чэхаславакія, Югаславія, Балгарыя, Румынія.

У 1927 г. чэхаславацкія ўлады зацвердзілі статут Сацыялістычнай лігі Новага Усходу. Прадстаўнікі лігі абвясцілі ідэю пра стварэнне ў будучым на абшарах СССР *"вольнага саюза"* новых нацыянальных дзяржаў (*"працоўных рэспублік"*) на аснове правядзення кансалідаванай міжнароднай палітыкі, гарантыі суверэнітэту суб'ектаў саюза, цеснага эканамічнага і фінансавога супрацоўніцтва, стварэння мытнага і тарыфнага саюзаў¹⁵. Сацыялістычная ліга Но-

вага Усходу стала дыскусійным клубам эсэраў, які аб'яднаў невялікае кола інтэлектуалаў і праіснаваў да пачатку 1930-х гг.

Шмат увагі ў ліставанні Т.Грыба з В.Ластоўскім прысвечана жыццю беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі, якая ў 1926 г. была падзеленая на дзве вялікія групы, нацыянальна-дэмакратычную і прасавецкую. Базавым крытэрыем, паводле якога адбылася палярызацыя, стаў выбар формы беларускай дзяржаўнасці (БНР ці БССР). У гэты час нацыянальна-дэмакратычная і прасавецкая групы, якія мелі прыкладна аднолькавую колькасць прыхільнікаў, суіснавалі паралельна, практычна не сутыкаючыся паміж сабой. На адным флангу палітычнага жыцця дыяспары знаходзіліся Беларуская рада ў Празе, Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый, Беларускі сялянскі саюз у Празе, Крывіцкае (Беларускае) культурнае таварыства імя Ф.Скарыны, Бюро ЦК Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Супрацьлеглы полюс дыяспары складалі Саюз студэнтаў-грамадзян БССР, "Грамада", пражскі "Маладняк"¹⁶.

Сам Т.Грыб належаў да нацыянальна-дэмакратычнага лагера беларускай дыяспары, але меў складаныя адносіны і шматлікія рознагалосці з кіраўніцтвам Беларускай Рады ў Празе на чале В.Захаркам, а таксама са старшынёй Беларускага сялянскага саюза ў Празе Я.Станкевічам. У 1926 г. у сваёй палітычнай дзейнасці Т.Грыб засяродзіўся пераважна на працы ў шэрагах пражскай групы беларускіх эсэраў. У той час ён фактычна сваімі сіламі выдаваў Бюлетэнь загранічнай групы беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў.

Летам — восенню 1926 г. Т.Грыб напружана працаваў над доктарскай дысертацыяй. У адным з лістоў да В.Ластоўскага ён прызнаваўся, што *"працаваў, як вол"*. Т.Грыб жыў у пражскім прыгарадзе Радоціне. Фінансавое становішча было вельмі складаным. Стыпендыі, якую ён атрымліваў як студэнт Карлава ўніверсітэта і эмігрант, відавочна не хапала на пражыццё.

Лісты Т.Грыба да В.Ластоўскага, якія публікуюцца ніжэй, утрымліваюць як факталагічную, так і аналітычную інфармацыю аб грамадска-палітычным і культурным жыцці Беларусі і беларускай эміграцыі ў 1920-я гг. Яны перадаюць чытачу асаблівасці інтэлектуальнага дыскурсу беларускіх палітыкаў, які панаваў ва ўмовах эміграцыі і развіваўся пад уплывам палітычнай думкі іншых еўрапейскіх народаў у міжваенны перыяд. Гэтыя дакументы дастаткова выразна адлюстроўваюць імкненне беларускай дыяспары ўплываць на ідэйныя працэсы, што адбываліся ў розных частках падзеленай Рыжскім мірам Беларусі.

Лісты ўпершыню ўводзяцца ў навуковы зварот і друкуюцца з захаваннем правапісу, стылістыкі і лексікі арыгіналу. Іх публікацыя будзе цікавай для гісторыкаў, палітолагаў, філосафаў, даследчыкаў гісторыі беларускай грамадскай думкі і пытанняў станаўлення беларускай дзяржаўнасці. Яны ў значнай ступені дапаўняюць эпістальную спадчыну Т.Грыба, надрукаваную ў папярэднія часы¹⁷.

¹ 2012 metai. Nauji dokumentai fonduose [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://www.archyvai.lt/lt/nauji/2012_metai_lcva.html Дата доступу: 13.08.2017

² Быстрык А., Вашкевіч А. 3 гісторыі аднаго палітычнага праекта, або Аўтаномія для Заходняй Беларусі // ARCHE. 2014. № 7-8. С. 116—119; Чарнякевіч А. Айчына пад страхом. Гродна як лакальны асяродак беларускага нацыянальнага руху // ARCHE. 2014. № 7-8. С. 223—248; Горны А. Беларуская сялянска-работніцкая грамада ў Лідзе // Лідскі летапісец. 2014. № 3. С. 82—87; Горны А.С., Ільін А.Л. Пінскі аддзел Беларускага кааператыўнага банка ў Вільні (1926—1932 гг.): утварэнне і дзейнасць // Известия Гомельского государственного университета имени Ф.Скорины. Гуманитарные науки. 2016. № 1. С. 10—15; Kasmach L. Forgotten occupation: Germans and Belarusians in the lands of Ober Ost (1915—1917) // Canadian Slavonic Papers. 2016. Vol. 58, Issue 4. P. 321—340.

³ Вабішчэвіч А. "Крывіч" // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. У 6 т. Мінск, 1997. С. 269.

⁴ Ціхаміраў А. Канцэпцыі знешнепалітычнай арыентацыі беларускага замежжа (1921—1925) // Беларуская дыяспара як пасрэдніца ў дыялогу цывілізацый. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў. Мінск, 2001. С. 298-299.

⁵ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (далей — LCVA). F. 15, ap. 2, b. 233, l. 90.

⁶ Кароткі нарыс беларускага пытання. Мінск, 2009. С. 327.

⁷ LCVA. F. 15, ap. 2, b. 233, l. 108.

⁸ Там жа. L. 116.

⁹ Там жа. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 22 ap.

¹⁰ Кароткі нарыс Беларускага пытання. С. 328.

¹¹ LCVA. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 22 ap.

¹² Там жа. L. 25 ap.

¹³ Горны А. Яўстафій Селях — савецкі агент у беларускім руху (1925—1928 гг) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. T. 46. 2016. S. 235.

¹⁴ Зубко В., Ляхоўскі У. Сацыялістычная Ліга Новага Ёсходу // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003. С. 433-434.

¹⁵ Там жа. С. 434.

¹⁶ Буча А.І. Беларускае грамадска-палітычнае жыццё ў Чэхаславакіі ад часу прыезду ўрада БНР у Прагу да правядзення Берлінскай канферэнцыі // Российские и славянские исследования. Вып. 6. 2011. С. 159.

¹⁷ Калеснік У. Празскі эпісталарый // Полымя. 1990. № 10. С. 190—229; Эсэры / падрыхт. публ., камент. У.Ляхоўскага // Спадчына. 1995. № 4. С. 121—125; 3 рукапіснай спадчыны Т.Грыба / прадм., падрыхт. публ., заўв. У.Ляхоўскага // Спадчына. 1996. № 3. С. 103—123; Гесь А., Ляхоўскі У. Яшчэ адзін след Беларускага загранічнага архіва ў Празе // Замежная архіўная беларусіка: матэрыялы міжнароднага навуковага канф.: 25-26 красавіка 1996 г., Мінск. Мінск, 1998. С. 27—30; Лісты Т.Грыба да В.Ластоўскага, У.Пракулевіча, А.Луцкевіча за 1919, 1921, 1923, 1925 гг. // Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. і 2. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998; Ямкова О. "Празьскі перыяд" жывіта та праці Томаша Грыба // Пам'яткі: археографічны шорнік. 2006. Т. 6. С. 103—117; Ямкова В., Лебедзева В. Беларусы пішуць Шапавалу // ARCHE. 2009. № 3. С. 452—478; Грыб Т. Выбранае / уклад., уступ. слова Н.Гардзіенкі, Л.Юрэвіча; камент. А.Бучы, Н.Гардзіенкі, Л.Юрэвіча; бібліяграфія А.Бучы. Мінск, 2017.

1. Ліст Т.Грыба да В. Ластоўскага ад 07.02.1926 г.

Radotin¹, 7.II.1926

Даражэнькі Вацлаве!

Атрымаў апошні нумар твайго "Крывіча"², уважліва прачытаў — дужа добра!

Так ім і трэба. Сабраныя гістарычныя факты і дакумэнты найкрасамоўней гавораць самі за сябе.

Памятуеш, калі быў ты ў Празе, я абяцаў прыслаць артыкул у "Крывіч". Дык вось, калі "Крывіч" будзе выходзіць, то я цяпер маю падхадзячы матэрыял: "Да крытыкі філэзофіі дыялектычнага матэрыялізму"³. Гэта будзе уступ да цэлага шэрагу крытычных нарысаў аб дыялектычным матэрыялізме, а тым сам гэта будзе аб'ектыўна навуковая крытыка марксызму, які, ня гледзячы на яго рэкламную навучнасць, зусім не з'яўляецца навучнай сістэмай сьветапогляду. Калі падойдзе гэтага зместу матэрыял — прышлю.

Што датычна беларускай навуковай тэрміналогіі, то яна ў мяне крыху храмае. У гэтым папрашу тваёй дапамогі. Карыстаюся тваім слоўнікам. Разам з гэтым сабіраю слоўніковы матэрыял па псыхалёгіі і лёгіцы. Тут асабліва патрэбна будзе мне твая дапамога. Я ўважаю так: сабіраю частку матэрыялу, які з майго пункту гледжаньня з'яўляецца спрэчным і прышлю табе. Ты пглядзіш яго, справіш і прышлеш мне яго назад. З часам гэта будзе ў беларускай мове напісаны філэзофічны слоўнік. Янка С-ч⁴ абяцаў мне сваю дапамогу з чыста лінгвістычнага боку. Якраз учора з ім аб гэтым гутарыў. Праз годзік-паўтара, маю прыгатаваць да друку такім чынам: 1. Беларускі філэзофічны слоўнік, 2. Лёгіку і 3. Псыхалёгію⁵. Гэтым можна будзе заступіць той прабел, якія цяпер існуе ў беларускай школьнай літэратуры ў філэзафічнай прэпэдаўтыцы⁶. Адначасна я пішу сваю дысэртатцую працу аб нацыянальным пытаньні⁷.

Бачыш, працы маю досыць. Але я з вялікай прыемнасцю прыймаю тваю прапазыцыю аб напісанні некалькіх брашурак аб зямельным пытаньні, дзяржаўна-незалежнасці, [ды] што суліць беларускаму народу г.зв. "арыентацыя" на Б.С.С.Р. Абавязкова напішу. Абы толькі была магчымасць надрукаваць іх. Зусім згодны з табой, што трэба галоўную ўвагу зьвярнуць не на гэтыя фразы а на ўнутраны змест, на лёгіку, або інакш кажучы на навучнасць. Ведама, гэта не павінна разыходзіцца з папулярным выкладам. Згодзен таксама і з тым, каб гэта засталася толькі між намі⁸.

Вось што да срокаў напісаньня, то баюся з пэўнасцю сказаць. Першую брашуру, аб зям. пыт., маю прыгатаваць не пазьней 5—10 красавіка (марца⁹). Астатнія дзье гэтакае каля першага траўня. Ведама, можна было б і раней, але я буду заняты выданьнем "Бюлетэня"¹⁰, які хочам выдаваць штомесячна. Гэта адыймае шмат часу. Ты атрымаў № 2 "Бюлетэня"? Як табе ён падабаецца? Якія ёсць заганы? Напішы аб гэтым, каб мець на ўвазе ўсе магчымыя закіды. Разам з гэтым, калі маеш падхадзячы матэрыял — прышли, мы з ахвотай будзем друкаваць.

Аб нашым праскім жыццё-быццё я мала што магу напісаць. Усё ідзе па старому. Нас дзівіць, што зьмена-тычнікі¹¹ ўсё яшчэ тут сядзяць. Чаму? Дзеля чаго? Хай-бы ўжо ехалі на бацькаўшчыну¹². Цекава што робяць цяпер

"дзеячы"¹³: яны і самі цяпер ня ведаюць як ім быць, але, як тут кажуць, то яны трымаюцца свайго "мандатнага романтизму". Чуў што выдалі свой "Бюлетэнь"¹⁴, ці што яшчэ збіраюцца выдаць, хто іх там разьбярэ. Нешта ня зусім выразнае. Ну, але аб гэтым іншым разам напішу.

Што з Язэпам¹⁵?

Цісну руку Тамаш Грыб

LCVA. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 1—2ap.

2. Ліст Т.Грыба да В.Ластоўскага ад 16.05.1926 г.

16.V.1926

Radotin

Вельмі а вельмі перапрашаю, што гэтак доўга не адказваў на тваё апошняе пісьмо. Чакаю аж "С.Н."¹⁶ надрукуе пасланы ей матэрыял. Недачкаўся. За тыдзень выпускаемо № 5-6 нашага Бюлетэня. Хацелася б даць што небудзь у справе апошніх падзеяў у Польшчы¹⁷. Як ты на гэта ўглядаешся? Ці можаш мы далей быць толькі сьведкамі тых вялікіх падзеяў, якія цяпер адбываюцца ў Польшчы і якія, безумоўна, будуць мець уплыў на долю нашае Бацькаўшчыны? Няўжо ж мы ў гэты час ня зможам актыўна і сказаць наша слова — беларускае слова! — праўды?

Вось-жа, як бы там ня было, але падзеі ў краі змушаюць нас эмігрантаў быць на варце. Патрэбна кансалідаванае выступленьне. Калі ня сёньня, то заўтра мы змушаны будзем выступіць адзінай роднай грамадой у абароне суверэнных правоў нашага прыгнечанага і паняволенага народу. Наш лёзунг: на беларускае зямлі ўся паўната ўлады беларускаму народу. Ні Масквы, ні Варшавы!

Што думаеш у гэтай справе?

Зараз-жа пішы адказ.

Цісну руку

твой Тамаш Грыб

P.S.

Што з Язэпам? Ці праўда, што ён у вастрозе? Што за бязглуздзіца? Ці ня мог-бы ён паехаць у край? Гэта было б якраз па часе. Там патрэбны цяпер актыўныя людзі. Патрэбна ўстанавіць сталы зьвязак з Краем (Вільняй)

Шчырае прывітаньне Кляўдыю¹⁸.

ТГ

P.S. P.S.

Мы атрымалі гэтымі днямі цікавы ліст ад нашых таварышоў з Менску, а так сам і з Беластоцкага вастрогу (Жабінскі¹⁹ з таварышамі трымаюцца ў вастрозе гэроічна).

Нас трывожаць віленскія дзеячы.

Пішы, каб не было не арганізаваных выступленьняў.

ТГ

LCVA. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 5—6ap.

3. Ліст Т.Грыба да В.Ластоўскага ад 19.07.1926 г.

19.VII.1926

Radotin

Даражэнькі Вацлаве!

Ты і ўявіць ня можаш, як я ўсцешыўся атрымаўшы тваю кнігу "Гіст. бел. (крыўскай) кнігі", а так сама і

№ 1 (11) часопісі "Крывіч". — Кніга робіць дужа саліднае і прыемнае ўражаньне, займала першае мейсца на выстаўцы²⁰. У чарговым нумары нашага "Бюлетэня" будзе зьмешчана аб ёй рэцэнзія. Так сама і аб "Крывічу". — Дужа ўдачны артыкул аб беларускай "сьмердзякоўшчыне". Так, пара, даўно ўжо пара ачысьціць атмасфэру! Трэба цьвёрда станавіцца на свае ўласныя ногі. Чужыя хадулі ўжо струхнелі. Раз і назаўсёды трэ' іх адкінуць²¹.

І ведаеш, Вацлаве, як падумаеш часамі над тым, што робіцца рознымі "сьмердзяковымі", то аж жах бярэ. Гэтаж падростае малодое пакаленьне беларускай інтэлігенцыі. Які прыклад яно атрымлівае ад старэйшых? Якую духоўную страву? — Я меў здарэньне сачыць у працяг чатырох гадоў нашу моладзь у Празе. Я бачыў як паступенна дэмаралізавалася яна гэтак званым "старэйшым грамадзянствам". Больш чэсныя і [шкурныя душы] цяпер апавядаюць аб тым разчараваньні, якое перанесьлі яны ўзіраючыся на крывыя хадулі старых "дзеячаў". Неінакш пэўна: ў Вільні і ў Менску. А моладзь — гэта ж будучыня наша, будучыня Беларусі. Трэба даць ёй духавую страву, цьвёрды ідэйны грунт. Інакш яна пойдзе шукаць яго да чужынцаў. Або — пойдзе за голасам "хлебных інтарэсаў". Для беларускай вызвольна-адраджэнскай справы — яны ўжо мерцвякі. — Мiane дзівіць, як гэта людзі ня маюць жаданай маральнай адказнасьці перад будучыняй, перад патомнымі. Калі цяпер няма тае фізычнае сілы, якаяб спыніла іх шкодную дзеяльнасьць, што хай-бы падумалі яны аб будучыне. Ці мо яны ўважаюць, што час пройдзе, ўсё зьменіцца, забудзецца? Але ёсьць такія рэчы, якія ніколі незабываюцца, якія перажываюць не адно пакаленьне — жывуць у памяці патомных. — Узрост нацыянальнай сьвядомасьці мусіць замацоўвацца на пэўных канкрэтных фактах. Узрост нацыянальнай культуры вымагае моцнай традыцыі. Ці ёсьць гэта культурная традыцыя ў нас беларусаў? Што робіцца, каб існавала гэта традыцыя культурная, якая, міма ўсяго іншага, сьведчыць аб жыцьці нацыі? — Ёсьць "сьмердзякоўшчына" і змаганьне з ёю. Гэта ёсьць крок да усталеньня беларускай культурнай традыцыі. У гэтым сэнсе твой "Крывіч" робіць вялікую гістарычную справу. Кладзе моцны фундамент беларускай культурнай традыцыі. На гэтым можа духоўна ўзрастаць малодое пакаленьне. — "Пара ачысьціць атмасфэру", — "пара называць рэчы іх уласным імем"! Бо толькі на праўдзе можа ўзьнікнуць рунь новага жыцьця!

Аб апошнім нумары "Крывіча" скажу толькі адно: ні водзін нумар з гэткай зацекаўленасцю не чытаўся. Прысланыя нумары разыйшліся ў адзін дзень. Выклікала жывы абмен думак, адбыліся гарачыя дыскусіі. З гэтага можна судзіць, як жыццёва-пякуча ёсьць тое пытаньне, якое ў ім закранута — "сьмердзякоўшчына".

Толькі што атрымаў ліст з Вільні ад Язэпа, у якім ён перасылае табе прывітаньне: просіць выслать яму некалькі экз. апошняга нумару "Крывіча", а так сама і кнігу "Гіст. бел. (крыўскай) кнігі". Ён там жыве ў згодзе з Ярэмічам²². Як толькі прыехаў — зьявілася шмат рознай брахні. Першую брахню пусьціў у сьвет агэнт бальшавіцкай місы ў Коўні А. Галавінскі²³. Ён у місы ў Коўні сказаў, што т. Язэп едзе ў Вільню з нейкімі паўнамоцтвамі ад літоўскага ўраду для перагавораў з палякамі; так сама нейкія паўнамоцтвы атрымаў і ад літоўскіх сацы-

ял-дэмакратаў для перагавораў з ППС. — Гэта ёсць выклад прафаннай фантазіі маскоўска-бальшавіцкага агента. — Май гэта на ўвазе. Будзь ласкаў паведамі аб гэтым і літоўскім с.-д.; няхай яны гэта маюць на ўвазе. А. Галавінскі ёсць агент бальшавіцкай місіі ў Коўні і спаўняе ганебную ролю інфарматара па беларускіх справах. — Другая брахня — А. Луцкевіч. Ён узьняў цэлы паход у сваёй газэтцы²⁴. Пачаў з таго, што Язэп [?] з агентам польскай дэфэнзавы Павлюкевічам²⁵. т. Язэп некалькі разоў падаваў свае запярэчаныні — ня друкуюць. Зьмясьціў адно запярэчаныне ў "Сял. ніву"²⁶. Цяпер т. Язэп цягне А. Луцкевіча да ганаровага суда, які мае складацца з прадстаўнікоў тых сацыялістычных партый, якія знаходзяцца ў Вільні. Калі-ж А. Луцкевіч на гэта ня пойдзе — тым горш для яго. Гэтым самым ён падпішацца пад сваёй брахнёй і ганебнай правакацыяй. Аб гэтым мы складзем адпаведны пратакол, які апублікуем у прэсе. — А ты чытаў ягоны ліст у рэдакцыю "Бел. справы"²⁷? Гэта ён дае адказ на ліст т. Язэпа, зьмешчаны ў № 5 нашага "Бюлетэня: А. Луцкевіч прызнаецца, што ён пасылаў такі тэлеграму гэнэралу Дэнікіну²⁸. Крыўдзіцца на эс-эраў, што яны "ганьбяць" яго імя. Дзіўны чалавек. Хто першы пачаў калатню. Хто на каго нападае і хто толькі бароніцца? Ён першы абвясціў нам вайну. І чудэсна! Вайна дык вайна. Але які ён няшчасны і жалюгодны. З ім, як з А. Луцкевічам ніхто і ня думае ваяваць. Мы ваяваем толькі супраць тае амаральнасьці, супраць тае мані і правакацыі, якая нібы тая іржа раз'ядае малады арганізм беларускай грамадскасьці. Заклік да вайны прынялі і павядзем яе аж да пераможнага канца!

Цяпер некалькі слоў аб гэт. зв. з'ездзе, арганізаваным бандай прайдзіссьветаў, наёмных агентаў польскага ўраду. Трэ' прызнаць, што з'езд быў скліканы з помпай. Але з помпай быў правалены²⁹. Кажуць, што Паўлюкевічу адмоўлена ўжо ў крэдытах. Невыгодна. За [...] карысьці жаднай. Палякі стараюцца, відавочна, стварыць новую "алексюкоўшчыну"³⁰, ці то нешта накшталт "Найвышэйшай Рады"³¹, але дарма — нічога з гэтага ня выйдзе³². Перад усім яны павінны ў аснове зьмяніць сваю палітыку ў адношаньні да прыгнечаных і паняволёных нацый і ў першую чаргу да беларусаў і ўкраінцаў. Нам патрэбна ня дэкларацыя і воля, якая мае быць устапоўлена самым беларускім народам. У тую волю, якую дэкларуе даць Варшава — мы так сама ня верым, як і тую волю, якую дае Масква.

Толькі тая воля будзе трывалая, якую здабудзе сам беларускі народ. — Цекава ёсць тое, што палякі убачыўшы поўны банкрут сваіх наймітаў — змушаны шукаць новых шляхоў паразуменьня з беларусамі, а так сама і з украінцамі. У гэтым адношаньні мы павінны будзем ісьці да сваёй мэты ў поўнай салідарнасьці з украінскімі незалежнікамі. Толькі супольным націскам зможам змусяць палякаў да пэўных уступак, калі яны не захочуць рызыкаваць новым падзелам сваёй бацькаўшчыны. — У гэтым пытаньні зусім разумную займае пазіцыю "Biel. Krypnica"³³ і "Сял. Ніва". — Арганізацыя ўласных сіл беларускага народу. І на грунце існуючых міжнародных узаемаадносін дамагаьня паляпшэньня сваёй долі. Ведама, у момант украінскага забурэньня, якое немінуча настане, беларусы павінны быць нагэтулі прыгатаваны, каб маглі ўцэлаісьціць сваю мэту — поўную дзяржаўную незалежнасьць і непадзельнасьць Беларусі.

Аб нашым праскім жыцьці-быцьці мала што магу напісаць. П. Крачэўскі³⁴ і В. Захарка³⁵ ўжо паўгода выдаюць "Замежную Беларусь"³⁶, але ўсё няк ня могуць выдаць. Калі хто спытаецца ў іх: калі выйдзе ваша часопісь? — адказваюць: у канцы гэтага месяца. Чуў, што яны ў сварцы з М. Вяршынінам³⁷. Прычына сваркі — не зьмясьцілі ў сваю часопісь ягонага артыкулу аб паходжаньні беларусаў-крывічоў. Агулам яны ўжо зусім неяк струхнелі. Асабліва пасыла ад'езду Л. Зайца і У. Пракулевіча. Раней яны хваліліся, што тыя здалі ім свае архівы, але аказалася, што не. Архіў ураду Б.Н.Р. пераданы ў музэй рэвалюцыі К.П.Б. у Менску³⁸. Аб гэтым апавясьціла недаўна "Сав. Беларусь". Выбрана камісія, якая займаецца распрацоўкай архіва, асаблівую ўвагу зьвярнулі чамусьці на мэмарандумы ураду ў Лігу Нацый, Ватыкану. — Ведаеш, Вацлаве, мяне гэта крыху неяк здзівіла. Як гэта мог ты выдаць ім, гэтым прайдзіссьветам архіў ўраду Б.Н.Р.? Я неяк пісаў табе аб гэтым, але адказаў ніякага не атрымаў. Я спадзяваўся, што пры тваім замілаваньні да розных гістарычных дакумэнтаў, што ты іх моцна будзеш хаваць у сябе, пад сваёй апекай. Наогул з архівамі ўраду Б.Н.Р. неяк не палюдзку сталася. Што з бэрлінскім архівам, парыскім? — Так і прапалі? — Ну, нічога не парадзіш. Цяпер гэтыя прайдзіссьветы будуць рабіць розныя злоўжываньні, будуць вініць і цябе і мяне ў розных недарэчнасьцях. Трэ' быць да гэтага прыгатаванымі. Тым-ж выслужваюцца, каюцца. Ну, але хай сабе. Як-бы яны там ня круцілі і махлявалі — праўда ўсё-ж такі застаецца праўдай. [...]пяройдзеш, але назад ня вернешся, кажа прыказка. Яно так і ёсць. Няхай сабе брэшуць...

Аб студэнстве магу заўважыць, што пачаўся цікавейшы працэс. Ёсць тыя, што ідуць голасам хлебных інтарэсаў іх меньшасьці і арганізаваныя яны ў грамадзе гэтак званых грамадзян БССР³⁹. Хацяж ніхто з іх яшчэ пашпарта ня мае, а ў тым ліку і Жылка⁴⁰, якому, Кажуць, ужо двочы адказалі ў пашпарце, але ён усё просіць, выслужваецца, Цьвяткоў⁴¹ і Дварчанін⁴² як [...] выехалі з Прагі. Адзін як інжэнэр-хэмік у Латвію, а другі, як доктар філязофіі ў Вільню, на дапамогу Луцкевічу. — Большасьць студэнства арганізавана ў АБСА (Аб'яднаньне бел. студэнцкіх арганізацый)⁴³. Недаўна ўрад ЧСР зацьвердзіў статут⁴⁴. Выбраны прэзідыум⁴⁵. У жніўні адбудзецца міжнародны з'езд⁴⁶, на які запрошана і АБСА. З'езд будзе ў Празе. Пасылаецца дэлегацыя. Магчыма будзе выданы і "Бюлетэнь"⁴⁷ АБСА у францускай мове (чыста інфармацыйны). — Адбыўся гадавы сход і нашага культурнага т-ва ім. Доктара Фр. Скарыны⁴⁸. Было прыстуных 28 асоб (усяго сяброў 43). Але шмат хто выехаў з Прагі. Істнуюць гэтакія гурткі: "Вольная Грамада"⁴⁹, "Сял. Саюз"⁵⁰ і "Хр. Дэм. злучнасьць"⁵¹. — Агулам — незалежнікі.

Што будзе з Янкам Станкевічам? Ён ужо цяпер Доктар філязофіі. Маніцца ехаць у Вільню. На апошнім сходзе скарынінскага таварыства⁵² яму была выказана падзяка за актыўную працу ў т-ве; разам з тым пажаданае, каб ён і надалей, калі паедзе на бацькаўшчыну не парываў сувязі з таварыствам. Але я нешта баюся за яго. Калі ён паедзе ў Вільню, то каб не пачаў ён там разам з Луцкевічам. Ты, Вацлаве, зьвярні на гэта ўвагу. Напішы яму. Ты маеш на яго ўплыў.

Асабіста я живу па старому. Сяджу ўсё ў Radotina. Набраў сабе кніг з унівэрсытэцкай бібліятэкі, чытаю, на

сонцы грэюся, хаджу ў лес па грыбы, збіраю ягады, купаюся ў Верапе. Чуюся здаровым. Час ад часу гняце туга, сумую па Бацькаўшчыне. Але агулам, як прызвычаіўся да свае адзіноты, што і нічога сабе. Быццам так і трэба. Працую цяпер над пытаннем ўзніку і развіцця нацыі. Гэтае пытанне цесна звязана з біялогіяй, антропалогіяй, псυχалогіяй, дзяржавазнаўствам. Цекавейшая ёсць літэратура ў гэтай справе. Думаю з часам пашырыць сваю дысэртачную працу і напісаць салідную кнігу — "Сацыялэгія нацыянальнасці"⁵³. Да гэтага мяне ўсё падахвочывае прафэсара Карлавага ўніверсітэта. Але баюся, што заняўшыся сэр'ёзна гэтай працай, ня буду мець часу на бягучую працу, што для мяне не надта [...], бо таварышы [...] патрабуюць працы больш актыўнай у кірунку партыйна-арганізацыйным. Сьведомасьць маральнай адказнасьці змушае мяне і на гэта звярнуць увагу. Такім чынам, мушу працаваць адразу ў некалькіх кірунках. Мушу адразу займацца і тэорыяй і практыкай. Такая ўжо відаць доля мая. Хацяж мне заўсёды блізка мне людзі казалі, што лепшы быў-бы з мяне тэарэтык чым практык, але што зробіш, калі раз узяты на сябе абавязак мушу выконваць з усёй [...]. — У хуткім часе маю выпусьціць чарговы нумар нашага "Бюлетэня"⁵⁴. Калі маеш што небудзь цікавае — прыйдзі. Ахвотна зьмясьцім. — А твой ліст у рэдакцыю "Сял. Нівы", які ў свой час я пераслаў, так і не надрукавалі чамусьці. Мо гэты ж матэрыял маеш — гэта асабліва было б у час.

За тым бывай здароў

З шчырым сяброўскім прывітаньнем

Тамаш

P.S. Прывітаньне твае жонцы, а так сама Кляудыюшу⁵⁵. Пры спатканьні перадай прывітаньне т. [Януш...].

LCVA. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 11–15v.

4. Ліст Т.Грыба да В.Ластоўскага ад 13.09.1926 г.

13.IX.1926

Radotin

Даражэнькі Вацлаве!

Сяньня перасылаю табе № 6 нашага "Бюлетэня". Не маючы сродкаў выдаваць свой друкаваны орган, мы рашылі прадаўжаць выданьне "саматужным" спосабам. Мы выстаўляем думку аб'яднаньня ўсіх беларускіх сацыялістычных сілаў на грунце змаганьня за незалежнасьць і непадзельнасьць Беларусі, маючы на ўвазе, што гэта ёсць адзіны шлях да арганізацыі вызвольнага змаганьня беларускага народу як з пад гнёту і панавольеньня Масквы, гэтак і Варшавы. У засадзе мы стаім на старым нашым грунце. Пытаньне аб спосабе арганізацыі сілаў. У гэтым сэнсе дужа цікавая рэзалюцыя вынесена нарадай прэдстаўнікоў беларускіх с-р. і беларускіх марксыстаў у Горадні⁵⁶ (пракаол нарады падпісан Я. Мамонька і М. Гурыным⁵⁷). Створана супольнае Бюро Беларускага Сацыялістычнага Аб'яднаньня⁵⁸, якое ставіць сваім заданьнем скліканьне зьезду. Пэўна-ж, на гэта патрэбны час і салідная падгатоўка. Але пытаньне аб стварэньні адзінай беларускай сацыялістычнай партыі, па мойму, ёсць зусім па часе. У краі пачынаюць актыўна выяўляюцца імкненьні да чыну, да змаганьня з гнабцелямі. Аб гэтым кажа і прыехаўшы з Радавай Беларусі

Кастусь Сьцяпура⁵⁹, высланы А.Г.П.У. "западной области" на тры гады ў Ташкент, за працу па арганізацыі беларусізацыі ў Калінінскай акрузе. Там ёсць людзі. Вядзецца праца. Ня ўсе гэтак ганебна ідуць на паслугі Масквы, як то было недаўна з быўшымі сябрамі ўраду Б.Н.Р. Настаўніцтва ідзе з народамі, а не з уладай. Моладзь актыўна выступае за Беларусь. Няма толькі арганізацыянасьці. Гэтак сама і ў зах. Беларусі. Камуністы зайшлі ў тупік, перажываюць крызіс, пачынаецца ўнутраны развал. Найбольш, чэсныя адыходзяць ад кампартыі. Мы ім кажам: давайце сумеснымі сіламі змагацца з гнабцелямі народа. Вось чаму, той лёзунг, які выставілі таварышы Мамонька і Гурын у Горадні — устанавленьне Б.С.А. — мае жыццёвыя падваліны і будзе мець посьпех. А што датычна ідэалёгічнай справы — марксызм і народніцтва — то ў нашых аб'ектыўна складаных абставінах спрэчкі паміж марксістамі і народнікамі павінны адыйсьці на задні плян. Справа ідзе ў першую чаргу аб тактыцы вызвольнага змаганьня, аб арганізацыі народных грамад. Ведама, пара ўжо нам беларускім сацыялістам стаць цвёрда на сваім уласным грунце і пастарацца зрабіць сынтэз розных кірункаў сацыялістычнага навучаньня. Беларускае сацыялізм мае абапірацца на грунце навуковага доследу нашай беларускай рэчаіснасьці і тых аб'ектыўных абставін, у якіх знаходзіцца наш родны край. У гэтым кірунку мае быць выяўлена наша воля і сьведомасьць. — Камуністы, між іншым, вельмі ўстрыжаны нашай тактыкай. На т. Гурына быў зроблены атэнтат⁶⁰. Нехта з цемры, уначы, даў у яго сем стрэлаў. Раняны ў руку і ў нагу, [...]. Прэдстаўнікам бел. камуністаў пры К.П.П. зроблена заява, што за голаў т. т. нашага аб'яднаньня адказваюць яны ўласным жыццём. Гр. гр. Ульянаў⁶¹ і ⁶². павінны ўзяць гэта пад увагу, з імі супрацоўнічае "Б.С.Р.Г."⁶³, а так сама і Н.П.⁶⁴. — няхай і яны гэта памятаюць. — Мы атрымалі цікавыя матэрыялы аб "ліквідацыі" БПСР у Менску і Горадні ў 1924⁶⁵, якая жудасная правакацыя!.. Гэта ім бокам вялязе. — Заграніцай прэдстаўнікамі бальшавікоў зьяўляюцца: у Рызе К.Е.⁶⁶, а ў Коўні А.Г.⁶⁷. Ты іх ведаеш — вядомыя дзеячы! Мей на ўвазе гэта. З імі трэ' быць асьцярожнымі, як з агэнтамі Масквы.

Бачыш Вацлаве, справа беларускага вызваленьня прыймае сур'ёзны кірунак. З глыбокіх нетраў народа зьяўляюцца новыя маладыя сілы. Яны актыўна пачынаюць дзейнічаць. А з другога боку, гнабцелі перажываюць глыбоку ўнутраную крызу. У Маскве ідзе гутарка аб легалізацыі сацыялістычных партый. Магчыма што ў незабаве наша партыя зможа легальна працаваць і ў Радавай Беларусі, як і у заходняй. Гэта ёсць пытаньне кароткага часу. А тагды пабачымо хто з народамі, а хто з гнабцелямі. Атрыта ўсё выявіцца. Змаганьне за беларускую вольную і незалежную Рэспубліку прыме кірунак вострага змаганьня ня толькі з актыўнымі прэдстаўнікамі Масквы і Варшавы, але і нашымі іх агэнтамі. І жаднай ім палёгкі! Рэвалюцыйная тактыка ў змаганьні за вызваленьне беларускага народу ёсць гістарычная неабходнасьць. З гэтым трэ' пагадзіцца як з немінучай неабходнасьцю. Мы аб гэтым тэарэтычна можам спрачацца столькі нам захочацца. Але народныя грамады ад слоў пераходзяць да дзела. І я кажу: я з імі. Я сваю веду аддаю на служэньне беларускай вызвольнай рэвалюцыі. Мо' гэта і непрактычна, асабіста для мя-

не звязана з рознымі непрыемнасцямі. Але што, калі я сваё жыццё асабістае, найлепшыя маладыя гады, рашыў аддаць справе вызвалення беларускага народу. Я сваё асабістае шчасце бачу ў волі і незалежнасці Беларусі. Мо і не дажыву да гэтага часу. Але рэшткі сваіх сілаў хачу аддаць гэтай справе. І няхай сабе звязваюць розныя там Луцкевічы, Цвікевічы⁶⁸ ды інш. Мне іх сабачая брахня зусім ёсць бярозная. Асабіста яны мяне гэтым няўсілах пакрыўдзіць. Найбольшая для мяне была б кара — сядзець разам з імі ў радзе, у нявольніцка-прыгоннай радзе, пад гнётам чужынцаў.

Я ня ведаю Вацлаве, магчыма і ты скэптычна ўзіраешся на тое, што вось, маўляў, Грыб хоча [...] грамаду, хоча нейкім спосаб стаць дыктатарам Беларусі. Больна мне гэта. Асабіста я нічога не хачу. Я толькі хачу сваю скромную веду і досвед рэвалюцыйны аддаць на аўтар служэння бацькаўшчыне. Я з гарачым поклікам звяртаюся да ўсіх, хто шчыра любіць свой родны край, пакінуць асабістыя спрэчкі, а стаць на грунт прынцыповага адношання да справы. Мо' я памыляюся, то хай мне гэта дакажуць. Я хачу працаваць на карысць Беларусі, сённяшняй паняволенай, разарванай на часткі, прыгнёцанай, абрабаванай...

Ты ведаеш, я не сентыментальны чалавек, а калі чытаў матэрыялы аб гаспадарскім і культурным стане Радавай Беларусі, якія толькі што дастаў, я плакаў як малое дзіця. Гэтак абжабрачаны наш край, абрабаваны народ. Калі ўдумаешся ў гістарычную долю нашага народу — адзін жах. Колькі здрады, ганебнай здрады было і ёсць...

А народ живе ў цемры, ў бядоце, ў нядолі. Адзіны выхад з гэтага становішча — устанавленне еднасці ўсіх чэсных сьведомых сілаў Беларусі. Кожны ў сваім кірунку, кожны згодна сваіх сілаў і разумення, але выконвае частку агульнай справы вызвалення палітычнага, гаспадарчага і культурнага. Ад гэтага залежыць будучая доля Беларусі.

А гэтай еднасці няма. Здаецца гэта ёсць маленькі прыпадак, але ён характэрны — зьезд міжнароднай асацыяцыі студэнства⁶⁹. Разьбітае і дэмаралізаванае наша студэнства ў Празе, ўрэшце пачало аб'ядноўвацца. Арганізавана А.Б.С.А. Была паслана дэлегацыя на зьезд. І вось наша студэнства, на чале з У. Жылкам⁷⁰, які таму што хоча ехаць у Р. Беларусь⁷¹, каб прыслужыцца маскалям, падае пратэст, каб беларускае студэнства не прыймалі ў склад М.А.С.⁷² Сумна і больна мне было, але мусіў з усёй рашучасцю на зьездзе выступіць супраць гэтага рэнэгацтва, намалеваўшы трагічнае становішча беларускага народу ў яго недаўным мінулым і сучасным. Гэта нявольніцтва нас беларусаў так загрызла, што вось існуюць гэкія хвараблівыя зьявы. І гэта зьява ёсць ня першая і не апошняя. У будучыне з гэтым мае быць жорсткае расправа. Годзе ўжо ганьбы. — За маю дзейнасць на зьездзе, за тую выступленні супраць гнабцеляў Беларусі ў мінуўшчыне і ў сучаснасці — расейцы публічна назвалі мяне "врагом і [...] Расіі". Я падзякаваў ім за камплімент... Адзін з прадстаўнікоў расейскай дэлегацыі сказаў: у нас ёсць 500 беларусаў і яны ўзапраўдныя прадстаўнікі бел. студэнства⁷³. Я сказаў, што гэта ёсць ураджэнцы Беларусі, прадстаўнікі пануючай нацыі, папоўскія, чыноўніцкія і абшарніцкія дзеці, а Беларусь, мушкетэрская, сялянская, ўзапраўдная — гэта мы. Між намі

ідзе змаганьне. Ня толькі ўраджэнец Беларусі ёсць беларус, як ня кожны ўраджэнец Францыі — француз. Тыя беларусы, якія запісаны ў О.Р.Э.С.О.⁷⁴ — ёсць тэрытарыяльныя беларусы, а мы прадстаўнікі беларускага нацыянальнага студэнства, прадстаўнікі нацыі, якая завецца беларускай, а гэта знача — ні польская і не руская. Мне было кінута ў адказ на гэта: першы хто пойдзе на шыбеніцу з беларусаў — гэта будзе Грыб. Я зноў падзякаваў за [...] камплімент... Я ня бачыў яшчэ гэткай дзікай злосьці расейцаў адносна да нас беларусаў, як на гэтым зьездзе М.А.С. Яны напружылі ўсе сілы, каб нас ня прынялі. Цэлы тыдзень ішло змаганьне ў камісіях і колькі было выліта броду, злоснай мані, але — мы пермаглі. На ўсе іх захады, мы адказвалі з пагардлівай усмешкай. У нашым распараджэнні ёсць шмат навуковых аргументаў. Веда нам дапамагае, дэмакратыя з намі — супраць іх. Яны пачулі сваю слабасць. Тым большая злосьць і нянавісць. Беларусы на роўных правах з імі прыняты ў склад М.А.С. Прызваны раўнапраўнай нацыяй. У засадзе гэта ёсць вялікай вагі наша перамога. Цекава адзначыць, што польская дэлегацыя неяк стушавалася, адкрыта супраць нас ня выступала. Была пасыўнай у гэтым пытанні. Вельмі прыгожую прамову аб Беларусі сказаў бельгійец. Ён на пленуме дакладаў аб нашай справе. Сказаў: мы мала ведаем аб Беларусі, аб цяжкіх умовах беларускага народу. Я сам, кажа ён, мала ведаў. Але цяпер пазнаёміўся і стыдна мне стала за дзеякіх сяброў зьезду, якія выступаюць супраць беларусаў... Я падаю свой голас за прыняццё. За ім французы, ангельцы, швейцарцы, італьянцы, шведы, чэхі ды інш. Палкі і расейцы перад галасаваннем выйшлі з пасяджэння. Беларусы былі аднагалосна прыняты. — Цяпер перад беларускім студэнствам вялікае поле дзейнасці міжнароднай прапаганды. Маладая Эўропа нас пачынае разумець. Трэ' напружыць усе сілы, каб яна была з намі. У гэтым кірунку АБСА можа зрабіць вялікую працу. Патрэбны сродкі на прапаганду. Але дзе іх узяць? Мы саматужна ўсё робім. Не маем ні спачуцця, ні маральнага ні матэрыяльнага падтрымання ад старэйшага грамадзянства, во, нават, лаянку і злосную правакацыйную брахню. Пасылалі пісьмы ў Вільню, да віленскага студэнства, але ніякага адказу⁷⁵. Аб менскай і казаць не прыходзіцца. Вялікае абурэнне ўзрастае супраць іх, супраць тых правадыроў, якія цягнуць беларускую моладзь ў ганебнае зьменатычніцтва. Ну, але нічога, бог ня выдае — сьвіння ня зьесьць. Я веру ў чэснасць беларускай моладзі, у яе непарыўнае імкненне да праўды і волі. З часам і ў Вільні і ў Менску створацца гурткі, якія пойдучы з намі. Нас цяпер хай ня шмат, але мы пэўны, што за нейкі час — з намі будзе большасць беларускага народу.

Даруй мне Вацлаве, што адразу не адказаў на твой ліст. Быў страшэнна заняты, змучаны, здэнэрваваны, перапрацаваны. Нават і гэты ліст, я чую гэта, носіць характар крыху здэнэрваванага. Але нічога. Я шчыра табе кажу: Я б з вялікай ахвотай прыслаў у твой "Крывіч" артыкул для надрукавання, але цяпер [...] не магу гэта зрабіць. За паўтара месяцы здаю дысэртацыю, мушу перапісаць. Працую як вол. Мо' ўжо па новым годзе, калі крыху звольнюся ад унівэрсытэцкай працы. Цяпер мушу гэта закончыць.

Прымі шчырую пашану і найлепшыя пажаданні
Тамаш Грыб

Р.С. Ці чытаў "Замежную Беларусь"? Варта аб ёй даць рэцэнзую ў "Крывіча". Мо што і аб нашым "Бюлетэні" чыркнеш?

Цісну руку твой ТГ.

LCVA. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 22—24ap.

5. Ліст Т.Грыба да В.Ластоўскага ад 19.09.1926 г.

19.IX.1926

Radotin

Даражэнькі Вацлаве!

Гэтымі днямі атрымаў я ліст ад Язэпа. Ладзіць выданьне ў Вільні часопісі⁷⁶. Абяцаў напісаць аб гэтым больш падробна. Быў у Варшаве, бачыўся з Г. Гарэцкім⁷⁷ і Некрашэвічам⁷⁸. Яны едуць у Прагу. Магчыма гэтымі днямі я з імі пабачуся. Язэп піша, што ў агульным намі занятая цяпер пазыцыя сустракае прыхільнасьць у краі. Моцна трымайцеся, кажуць яны гэтак і надалей. — З Менску ён атрымаў некалькі лістоў. Запрашаюць туды прыехаць, нашыя таварышы. Просяць прыслаць падрабную інструкцыю іх там дзейнасьці. З Менску пішуць, што раскол у "Маладняку"⁷⁹ там уважаюць за ўзмацненьне эс-эраўскіх уплываў. Нездаваленьне супраць ком-беларусізацыі расьце і ў Інбелкульце. Гэта вельмі трывожыць бальшавікоў. Не выключана магчымасьць расколу і ў Інбелкульце. А што найбольш цікавае — ўзрастае актыўнасьць сярод студэнства Б.Д.У. Адзін студэнт, добры наш знаёмы, піша аб сваім глыбокім разчараваньні ў бальшавіцкіх парадках. Прапануе сваё супрацоўніцтва па арганізацыі студэнства. Гэтак сама і ў каапэрацыі. Агульны ўзрост актыўнасьці ўсіх групаў працоўнага насельніцтва ёсьць факт. Узростаюць новыя грамадзскія сілы, якія ціснуць сваёй стыхіяй на маскоўска-бальшавіцкія ўзмацаваньні на Беларусі. Патрэбна арганізаванасьць. Можаш, пакуль што, абмежавацца пасылкай ім літэратуры. Сярод студэнства маюць быць арганізаваны гурткі, папрыкладу "Вольнай Грамады" ў Празе. Ды інш. Што датыча паездкі ў Менск, то з гэтым уважаемо трэ' пачакаць. Трэ' правесць салідную падгатоўчую працу. А так лёгка сесьці ў вастрог, што зусім будзе шкодным для справы. Усё роўна праз нейкі час (як хутка гэта станецца залежыць ад розных прычын) бальшавікі змушаны будуць капітуляваць. Легалізацыя сацыялістычных партый стаіць у парадку дня. Пытаньне толькі часу. Мы да гэтага часу павінны правесць салідную падгатоўку сваіх сілаў. Трэ' правесць ўнутраную арганізацыю, каб пры легальнай магчымасьці можна было, склікаць зьезд, аб якім я ўжо пісаў табе.

Мяне дужа ўсьцешыла тваё прыхільнае адношаньне да гэтай справы.

У Зах. Беларусі, ведама, крыху адрознае становішча чымся ў Б.С.С.Р., дзе будзе скліканы зьезд пытаньне чыста тэхнічнае. Мо' і заганідай. Важна толькі адно — поўная дагаворанасьць у асноўных пытаньнях праграмы і тактыкі дзейнасьці. — Польскі рэжым у Зах. Беларусі значна зьменіўся ў апошні час. Ужо няма таго тэрару, які раней быў, у Вільні, піша Язэп, зусім вольна магліб прыехаць я, Власт, Кляўдысь. Але, ведама, з гэтым нема чаго спешацца. Пачакаўшы — бы ласкаўшы, кажа прыказка. Пачакаемо, што ж. Важна тут выявіць на-

шу трываласьць. Мы павінны вытрываць да канца. Трываць, вытрываць, ператрываць, — вось лёзунг наш. Мы не павінны гнацца за драбніцамі. Розныя дробныя ўступкі з боку нашых ворагаў не павінны засланіць нам галоўнага і асноўнага — поўнай волі і незалежнасьці Беларусі. Мы прыймаемо іх уступкі як немінучую з іх боку капітуляцыю. Дзеля гэтага не адмаўляючы прыймаць гэтыя дробныя ўступкі, мы павінны яшчэ з большай энэргіяй выстаўляць нашы аснаўныя дамаганьні. Прыймаючы розныя дробныя ўступкі мы павінны іх выкарыстаць дзеля ўзмацненьня сваіх сілаў, дзеля зьдзейсненьня самаарганізацыі.

Мы ставім пытаньне аб канфэдэрацыі з Украінай, Масковіяй, цесная сувязь з Прыбалтыкай. Пытаньне вельмі важнае і сур'ёзнае.

Хочаш ведаць маю думку ў гэтай справе. Я ўважаю так: вольны саюз народаў Усходняе Эўропы⁸⁰. Як фэдэрацыя, гэтак і канфэдэрацыя — даўно ўжо струхнелі. Істнуе Малая Антанта⁸¹, то чаму-ж бы не можа істнаваць Антанта Ўсходняй Эўропы? Незалежныя дзяржавы, пачынаючы ад Арменіі, Грузіі, Украіны, Беларусі, Прыбалтыкі, Расеі, Польшчы і канчаючы Чэхаславакіяй і Балканами, — ствараюць вольны саюз. Беларусь у гэтым саюзе займае раўнапраўнае мейсца. Мо' гэта ёсьць утопія? Ды не. Ідэя панславізму? Ды не. Усход Эўропы ня толькі мы беларусы, расейцы, украінцы, літоўцы ды інш. Усход Эўропы — гэта і Польшча і Чэхаславакія і Баўгарыя і Румынія і Югаславія. У сэнсе эканамічным і палітычным — гэта ёсьць аграрныя і напoўаграрныя краі. Іх моцны ўзаемны саюз дасьць вялізарныя пасьледкі. Асабліва калі прыняць пад увагу залежнасьць гэтых краёў ад Эўрапейскага і амэрыканскага капіталу. Просты разрахунак вымагае гэтага аб'яднаньня.

Само сабой, што рэальнае ўцелаішчаньне гэтаго саюзу вымагае часу. Першы крок у гэтым кірунку мае быць зроблены народамі прыгнеченымі ў СССР.

Бальшавізм перажывае глыбокую крызу. За нейкі час падзе. Што будзе на другі дзень пасьля ўпаду бальшавіцкай улады?

Гэта пытаньне усё з большай рашучасьцю ставіцца як эміграцыяй, гэтак і эўропэйскімі палітыкамі. Для ўсіх ясна, што будзе новая вайна. Украінцы і Грузіны будуць ваяваць за сваю дзяржаўную незалежнасьць. А што будуць рабіць беларусы? Пэўна ж не адстануць ад сваіх суседзяў. Беларусы тагды толькі супакоюцца, калі іх сыцяг, сыцяг незалежнай беларускай дзяржавы будзе вольна разьвівацца над Смаленскам, Бранскам, Беластокам. Гэтай вайны найбольш баяцца расейцы, крыху менш палякі. Заўваж, расейскія рэакцыянэры гатовы прызнаць дрэнную дзяржаўнасьць Сталіна, абы толькі ня было катастрофічнага ўпаду бальшавіцкай улады (Руль⁸², "Возрождение"⁸³, "Дни"⁸⁴ баяцца і хочуць). Меншавікі з "Сац. Вест."⁸⁵ — стаяць за эвалюцыйнае перароджаньне бальшавіцкай улады.

Як-жа расейскія эс-эры на гэта ўглядаюцца? Леваыя эс-эры (Зн. борьбы⁸⁶) стаяць на грунце новай рэвалюцыі — зварот на падзеі кастрычніка; правыя ("Рев. Р."⁸⁷) імкнуцца да Уст. Сойму, але не адкідаюць і радаў, як пераходнай ступені. В.М. Чэрноў⁸⁸ хоча пагадзіцца з Украінай, беларусамі, грузінамі, армянамі, з прыбалтыкай, Польшчай. Яны пачынаюць станавіцца на грунт, які даўно ўжо быў угаданы М. Драгаманавым⁸⁹ — воль-

ны саюз вольных народаў. У апошнім нумары "Р.Р."⁹⁰ надрукаваны артыкул [...], у якім ідзе ўжо гутарка аб Саюзе народаў Усходняй Эўропы. На гэту тэму будзе ў хуткім часе прачытана некалькі публічных дакладаў, адбудзецца дыскусія. Але перад гэтым Чэрноў, ці правільно ва сказаць, тая група рас. эс-эраў, якая групуецца каля "Р.Р.", хоча дагаварыцца з укр., бел., груз., арм. На гэту тэму я меў гутарку з В.М. Чэрновым. Гутарка чыста прыватная. Гутарыў з украінскімі, грузінскімі і армянскімі таварышамі. Магчыма ў хуткім часе адбудзецца супольна нарада. Рас. эс-эры выстаўляюць думку арганізацыі Сац. Лігі народаў Усх. Эўропы⁹¹, якая мае выдаць супольную адозву, у якой павінны быць высвятлены да гэтага часу спрэчныя пытанні нацыянальных узаемаадносін. Гэтым рас. эс-эры хочуць папярэдзіць тыя крывавыя падзеі, якія зусім немінучы пад час катастрофічнага ўпаду бальшавіцкай улады. Нам, кажучы яны, трэ' будзе заняцца ўпарадкаваннем гаспадаркі, а ваяваць з беларусамі, украінцамі, грузінамі ды інш., якія дамагаюцца сваёй незалежнасці, ўважаемо шкодным. Таму трэба прызнаць іх дзяржаўную незалежнасць, стварыўшы саюз незалежных дзяржаваў Усходняй Эўропы.

Безсумніўна гэта ёсць значны поступ у іх думанні. Яны пакуль, што гэта выказваюць у прыватных гутарках. Але надыходзе час, калі змушаны будуць сказаць гэта публічна, зусім аткрыта, каб пачулі ўсе прыяцелі і ворагі. Калі яны гэта зрабляць, тады мы будзем мець магчымасць аб гэтым судзіць і ўстанаўляць сваё адношанне. Гэты час набліжаецца.

І ў гэтым пытанні патрэбна нам праявіць максимум трываласці. Наша становішча ёсць яснае: незалежнасць і непадзельнасць Беларусі. У здзяйсненні гэтага аснаўнога дамагання мы будзем выкарыстоўваць усе тыя рэальныя магчымасці, якія сустраэцца на нашым шляху.

Характэрна, між іншым, расейцы вельмі напалоханы таемнасцю палітыкі сучаснае Варшавы. А ці не падтрымае тады Варшава украінцаў і беларусаў у іх змаганні супраць Масквы? Фэдэралізм Пілсудскага, паход на Кіеў, на Менск... Усе польскія паступовыя партыі выказалі думку падтрымання незалежніцкіх імкненняў беларускага і ўкраінскага народаў. Значна і рэальна іх падтрымаюць?!

Адсюль іх старанне палагодзіць літоўска-польскія супярэчнасці, залагодзіць чым небудзь Польшчу. Гатовы прызнаць рыскую дагоду, з незначнымі зьменамі. Мо' і ўдалось бы ім з палякамі пагадзіцца, але... Істнае беларускі і ўкраінскі народ, які жыве і ў працэсе свайго рэв. вызвольнага змагання разбівае іх розныя дагоды.

Выхад адзін: уваход у гэты саюз і Польшчы. Асабліва гэта неабходна дзеля яе прамысловасці — трэ' мець доступны рынак дзеля збыту фабр. заводскага вырабу. Інакш — поўны банкрут. У гэтых абставінах Польшча эканамічна істнаваць ня можа. Яна і так залезла па вушы ў даўгі. А ў будучыне жадныя пацешаючых перспэктываў. Аб Прыбалтыцы і казаць нема што. Тагды вельмі проста вырашаецца цэлы шэраг нацыянальных пытанняў, палагоджваюцца нацыянальныя антаганізмы.

Дый то сказаць. Польшча ідзе да ўпадку. Яна задыхаецца ад нестачы грошай. Дзе іх узяць? Пазычыць? А далей што? Гэта-ж і так ўсё заложана пад забаспечанне розных пазычак. Шмат грошы паядае вайна. Гэту

прорву трэба знішчыць. А гэта азначае нішто іншае, як адказ ад захватніцкай палітыкі. Уваход Польшчы у Саюз Народаў Усходняй Эўропы ёсць адзіны шлях аздаўлення яе фінансаў. Гэта азначала б з другога боку — скасаванне рыскай дагоды і ўцелаішчанне волі і дзяржаўнай незалежнасці Беларусі, як аднаго з раўнапраўных Сяброў Саюзу.

Гэтак цяпер ставяцца пытанні дзяржаўнай незалежнасці, у гэтым кірунку намячаецца шлях палогджання нацыянальных антаганізмаў і ўстанаўлення салідарнага супрацоўніцтва.

Усё гэта патрабуе дужа асцярожнага падыходу, ўсебаковага абмеркавання, абдуманнага вырашэння.

Цягам бліжэйшага часу, як гэта я ўжо заўважаў, адбудзецца публічная дыскусія. Я прыніму ўдзел. У засадзе я не адкідаю думкі аб вольным саюзе народаў Усх. Эўропы. Усё пытанне ў спосабе яго здзяйснення.

Дужа хацеў бы ведаць тваю думку ў гэтым пытанні.

Мой погляд каротка схэматызую: мы змагаемся за дзяржаўную незалежнасць і непадзельнасць Беларусі. Незалежная беларуская дзяржава пастанаўляе аб уваходзе ў дагоду з сваімі суседзямі — украінцамі, літоўцамі, латышамі ды інш., здзяйсненне сваю непадзельнасць (аб'яднанне ўсіх беларускіх земляў); уваходзе ў дагоду, супольна з сваімі суседзямі укр., літ., латыш. ды інш., з Расеяй і Польшчай, а так сама з Чэхаславакіяй, Югаславіяй, Баўгарыяй, Румыніяй. Адным словам: незалежная беларуская дзяржава імкнецца да стварэння саюзу Народаў Усходняй Эўропы. Але першае і аснаўное — павінна ўжо існаваць гэтая дзяржава, павінна умацаваць сваю дзяржаўную незалежнасць. Вось жа, павінна быць гавантавана поўная самастойнасць у вырашэнні ўсіх унутраных справаў; павінна быць гавантавана незалежнасць межаў, захоўваючы прынцыпы этнаграфічнага разсялення беларускага народу; павінен быць забяспэчаны крэдыт. Хто можа даць гэткую гавантыю? А ўсе тыя, хто сёння імкнецца да стварэння саюзу народаў Усх. Эўропы. Пэўна-ж, ўзаемны кантроль саюзных дзяржаваў нявыключаецца. Ён неабходны. Але разам з тым — павінны быць узяты імі і частка, [...] кожнай саюзнай дзяржаве, выдаткаў на адбудаванні зруйнаванай пад час вайны народнай гаспадаркі і культуры Беларусі.

Гэта ёсць аснаўныя засады. Дэталёвая распрацоўка належыць шырокай грамадзкасці. Наша партыя павінна будзе гэта ўсё падрабна абдумаць, вырашыць, дэталізаваць, прадбачыць усе магчымасці.

Дык вось, Вацлаве, падумай аб гэтым, абсудзі з Кляўдысем, напішы. Пад час дыскусіі, якая адбудзецца ў Празе, я б хацеў — гэта вельмі важна — ведаць погляд твой. Бо дыскусія можа ператварыцца ў сур'езную гутарку, маючую пазытыўныя высьледкі.

З свайго боку пастараюся аб усім падрабна інфармаваць цябе.

Падкрэсліваю, у гэтым пытанні мы маемо дагоду з украінскімі таварышамі. Будзем выступаць у пэўнай салідарнасці.

У канцы некалькі аб віленскіх справах. Адносна сял. саюзу⁹² нешта слабавата ў іх ідзе справа. Пакуль што сялянскі саюз істнае без сялянства. Ініцыятыву ўзяла сял.-р. Грамада⁹³. Закладае па вёсках гурткі, склікае зьезды. А Сял. Саюз — маўчыць. Заместа распрацоўкі сялян-

скай ідэалёгіі, спосабу арганізацыі сялянства — "Сял. Ніва" займаецца досьледамі славянскай філёлёгіі, друкуе даўжэзныя артыкулы аб правапісе "Крывіча". Усё, бязсумніўна, мае сваю навуковую вартасць, але-ж у "Сял. ніве" гэта не на месцы. Часопіс становіцца нецікавай, нуднай, што не павінна быць. "Сял. Ніва" павінна быць баявым органам сял. Саюзу, калі ён ёсць паважная арганізацыя. Іначай [...]. Будзе [...] сяляна-філёлёгічнай інтэлігенцыі. Так сама шкодзіць "Сял. Саюзу" яго залежнасць ад "Крыніцы". Гэтым ён сабе пагубу падрыхтоўвае. Ужо цяпер кажуць, што "Сял. Ніва" ёсць "малодшая сястра" "Крыніцы", або "лавачка" кс. Адама⁹⁴. А гэта ня можа служыць узмацаваньню "Сял. Саюзу", а толькі яго аслабленьню.

Рабіў спробу з імі ўстанавіць сувязь і я і т. Язэп — ніякіх вынікаў. Хр. Д.⁹⁵ злучнасьць з "Сял. Саюзу" зрабіла сваю філію, выкарыстоўваючы дэмагогічна эс-эраўскія лёзунгі. Гэта ж ня сёння, то заўтра выявіцца і атрымаецца канфуз. А шкада. —

Прымі ад усёй шчырасьці маё прывітаньне
Тамаш Грыб

P.S.

Ведаеш, Вацлаве, тут ёсць у нас адзін таварыш, які піша апавяданьні, аповесьці. Напісаў аповесьць "Матыга" з часу слупкага паўстаньня. Прыблізна на тры аркушы. Хоча напісаць табе ў "Крывіч", але ня можа адважыцца. Гэтага таварыша ты ведаеш — Сяргей Бусел⁹⁶. Аповесьць я чытаў, праўдзівей, ён нам чытаў. Цекавая, асабліва быт наш беларускі ў праламленьні рэвалюцыйных падзеяў.

Мо' зьмясьціў бы ў "Крывічы"?⁹⁷

Калі ёсць магчымасьць, то ён зараз-жа перашле табе на перагляд сваю аповесьць, у якой зрабі адпаведныя рэдакцыйныя папраўкі, ён з падзякай гэта прывітае, перапіша. Ён студуе аграномію, але, па мойму, мае здольнасьці пісьменьніцкія. Варта яго падтрымаць моральна. Даць належны кірунак яго творчасьці. Ты ў гэтай справе кампэтэнтны, маеш даўгі досьлед. Зьвярні ўвагу на маладую сілу.

Ён мае і маленькія апавяданьні. Адно перадаў "Зам. Беларусі", але хацеў-бы і яго пераслаць ў "Крывіч". Ластойскі, кажэ, ведаецца па гэтым. Асабліва яму [...] ліст твой Вальтару⁹⁸. Яны разам жылі... Цяпер Вальтар паехаў у Латвію. Нешта яму тут непашанцавала. Але пісаць будзе. Ён шчэ выявіць сябе. Твой урок яму дарэмна не пройдзе. Пачаў сур'ёзна працаваць над сабой.

Дык вось, калі маеш на гэта час, маеш вольнае месца ў "Крывічы", то перагледзь "Матыгу", перадай яму што ды як і, калі гэта можна, надрукуй. Амаль усе лета ён над гэтым працаваў.

Ды й з мастацкага боку мае вартасць. Зараз-жа можа пераслаць.

Шчырае прывітаньне

Т. Грыб

LCVA. F. 368, ap. 1, b. 34, l. 25—30ap.

⁹⁴ Радцін — прыгарад Прагі, дзе ў 1920-я гг. жыў Т. Грыб.

⁹⁵ "Крывіч" — беларускі літаратурна-навуковы і грамадска-палітычны часопіс. Выдаваўся у 1923—1927 гг. у Коўна (Літва) пад рэдакцыяй В. Ластоўскага і К. Дуж-Душэўскага. Выйшла 12 нумароў.

⁹⁶ Артыкул з такой назвай не быў надрукаваны ў часопісе "Крывіч".

⁹⁷ Маецца на ўвазе **Янка Станкевіч** (1891—1976) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, філолаг, гісторык. У міжваенны перыяд быў членам шэрагу беларускіх грамадскіх і культурна-асветніцкіх арганізацый. У 1922—1926 гг. жыў у Празе, вучыўся на філасофскім факультэце Карлава ўніверсітэта. У Празе быў сябрам Беларускай грамады, Беларускага сялянскага саюза, Беларускага (Крывіцкага) таварыства імя Ф. Скарыны. Лідар беларускіх студэнтаў у ЧСР з правымі поглядамі. Доктар славянскай філалогіі (1926).

⁹⁸ Дадзеныя працы не былі надрукаваныя.

⁹⁹ Прапедэўтыка — скарачаны выклад якой-небудзь навукі ў сістэматызаваным выглядзе.

¹⁰⁰ Падчас вучобы на філасофскім факультэце Карлава ўніверсітэта Т. Грыб падрыхтаваў дысэртацыю на тэму "Праблема нацыі і народа (Сацыялагічны аналіз народа)", якую паспяхова абараніў 18 траўня 1927 г.

¹⁰¹ Падкрэслена ў арыгінале.

¹⁰² Так у арыгінале.

¹⁰³ "Бюлетэнь заграничной группы партии белоруских сацыялістаў-рэвалюцыянераў" — друкаваны орган пражскай групы беларускіх эсэраў на чале з Т. Грыбам. Выходзіў перыядычна ў 1925—1928 гг. Выйшла 9 нумароў.

¹⁰⁴ Так Т. Грыб называў тых беларускіх палітычных дзеячаў, якія змянілі з адмоўнага на станоўчае сваё стаўленне да савецкай улады і выступалі за рээміграцыю у БССР. Беларускі аналаг "зменаўехаўства" — палітычнага накірунка ў асяроддзі рускай эміграцыі, прадстаўнікі якога выступалі за прымірэнне і супрацоўніцтва з бальшавікамі.

¹⁰⁵ Падчас Другой усебеларускай канферэнцыі ў Берліне ў кастрычніку 1925 г. частка беларускіх эміграцыйных дзеячаў і членаў урада БНР прызнала БССР адзіным цэнтрам нацыянальнага жыцця беларусаў і вырашыла пераехаць туды. Першымі ў лістападзе 1925 г. ў БССР вярнуліся А. Цвікевіч і Л. Заяц. Хутчэй за ўсё, у гэтым фрагменце ліста Т. Грыб меў на ўвазе У. Пракулевіча, які жыў у Празе да траўня 1926 г., а пасля пераехаў у Менск.

¹⁰⁶ Хутчэй за ўсё Т. Грыб меў на ўвазе П. Крачэўскага і В. Захарку.

¹⁰⁷ Маецца на ўвазе "Бюлетэнь Рады Беларускай Народнай Рэспублікі", які ў студзені 1926 г. выдаў П. Крачэўскі.

¹⁰⁸ Тут і далей пад імём "Язэп" маецца на ўвазе **Язэп Мамонька** (1889—1937) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. У 1918—1924 гг. член БПСР, уваходзіў у склад Рады БНР. З канца 1922 г. у Чэхаславакіі. Вучыўся ва Украінскай сельскагаспадарчай акадэміі ў Падэбрадах. Сябра Беларускай грамады ў Празе, Аб'яднання беларускага паступовага студэнцтва. У 1926—1928 гг. жыў у Вільні, спрабаваў стварыць у Заходняй Беларусі беларускую сацыялістычную партыю антысавецкай арыентацыі.

¹⁰⁹ "Сялянская ніва" — беларуская газета, орган Беларускага сялянскага саюза ў Заходняй Беларусі. Выдавалася ў Вільні ў 1925—1930 гг.

¹¹⁰ 12—14 мая 1926 г. у Польшчы адбыўся т. зв. "майскі" дзяржаўны пераварот, у выніку якога да ўлады прыйшлі прыхільнікі маршала Ю. Пілсудскага.

¹¹¹ **Клаўдый Дуж-Душэўскі** (1891—1959) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, архітэктар. У 1919 г. узначалваў Дыпламатычную місію БНР у краінах Балтыі. У міжваенны перыяд жыў у Літве, адзін з кіраўнікоў Беларускага цэнтра ў Коўна.

¹⁹ **Сцяпан Жабінскі** (1894—?) — удзельнік анты-польскага партызанскага руху на Гродзеншчыне ў пачатку 1920-х гг. Арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 10 гадоў зняволення па "справе 45-ці" ў траўні 1923 г.

²⁰ Маецца на ўвазе міжнародная кніжная выстава, што праходзіла ў Празе з 28 чэрвеня па 10 ліпеня 1926 г. Беларуская Рада ў Празе для гэтай выставы арганізавала асобны беларускі аддзел, на якім былі выстаўлены эміграцыйныя і віленскія беларускія выданні.

²¹ У № 11 часопіса "Крывіч" за 1926 г. быў апублікаваны артыкул "Пара ачышчаць атмасферу" за подпісам "Антон Рэутт" (верагодна, аўтарам з'яўляўся сам В. Ластоўскі). У артыкуле крытыкавалася дзейнасць "беларускіх Смердзяковых" — палітыкаў, якія дзеля ўласнай карысці супрацоўнічалі з рознымі ўладамі і палітычнымі сіламі на шкоду беларускім інтарэсам. У першую чаргу аб'ектам крытыкі аўтара была палітычная дзейнасць А. Луцкевіча, пра што сведчаць пададзеныя ў артыкуле ўскосныя звесткі.

²² **Фабіян Ярэмч** (1891—1958) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Пасол сейма Польшчы (1922—1935 гг.), старшыня Беларускага пасольскага клуба ў 1925—1930 гг. Адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў Беларускага сялянска-саюза.

²³ **Аляксандр Галавінскі** (1886—?) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, інжынер. У 1918—1921 гг. быў дарадцам міністэрства замежных спраў БНР, выконваў розныя дыпламатычныя функцыі. З 1921 г. жыў у Літве, з'яўляўся старшынёй Беларускай нацыянальнай сувязі, выдаваў часопіс "Покліч".

²⁴ Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе неафіцыйны орган БСРГ — газета "Беларуская справа", якая выдавалася ў Вільні з 9 красавіка па 31 ліпеня 1926 г. А. Луцкевіч быў адным з актыўных аўтараў дадзенай газеты.

²⁵ **Арсень Паўлюкевіч** (1891—1941) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, лекар, адзін з лідараў паланафільскай плыні беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Заходняй Беларусі. У 1924—1928 гг. узначальваў Часовую беларускую раду, дзейнасць якой фінансавалася з фондаў Віленскага ваяводскага ўпраўлення.

²⁶ Гл.: Мамонька Я. Ліст у рэдакцыю // Сялянская ніва. 1926. № 18. С. 4.

²⁷ Гл.: Луцкевіч Ант. Письмо ў рэдакцыю // Беларуская справа. 1926. № 22. С. 3-4.

²⁸ **Антон Дзянікін** — адзін з кіраўнікоў Белага руху ў гады Грамадзянскай вайны, яго лідар на поўдні Расіі.

²⁹ Маецца на ўвазе т. зв. "З'езд Заходняй Беларусі", скліканы паланафільскай Часовай беларускай радай 27-28 чэрвеня 1926 г. З'езд меў прапольскі характар, прадстаўнікі іншых беларускіх палітычных партый і арганізацый яго праігнаравалі.

³⁰ Слова ўтворана ад прозвішча вядомага беларускага дзеяча паланафільскай арыентацыі Паўла Аляксюка.

³¹ Маецца на ўвазе Найвышэйшая Рада БНР — палітычная структура, утвораная 13 снежня 1919 г. пасля расколу Рады БНР на прыхільнікаў і праціўнікаў збліжэння з Польшчай. У Найвышэйшую Радз ўваходзілі І. Серада (старшыня), Я. Лёсік, С. Рак-Міхайлоўскі, А. Уласаў, К. Цярэшчанка. У палітычным плане Найвышэйшая Рада БНР абапіралася на Польшчу ў вырашэнні пытанняў беларускай дзяржаўнасці.

³² У міжваенны перыяд польскія ўлады сапраўды фінансавалі і маральна падтрымлівалі шэраг беларускіх прапольскіх структур, напрыклад "Краёвую сувязь", Часовую

беларускую раду, Беларускую радыкальна-народную партыю, Цэнтральны саюз беларускіх культурна-асветніцкіх і гаспадарчых арганізацый, Таварыства беларускай асветы і інш. Асноўнымі задачамі гэтых арганізацый была прапаганда ідэй лаяльнасці да польскай дзяржавы і барацьбы з камунізмам. Разам з тым ніводная з паланафільскіх арганізацый не мела шырокай падтрымкі ў беларускім грамадстве міжваеннай Польшчы.

³³ "Беларуская крыніца" (да 1925 г. — "Крыніца") — што тыднёвая беларуская газета, выдавалася з 1917 па 1940 г. з перапынкамі ў Петраградзе, Менску і Вільні лацінкай і кірыліцай, з'яўлялася неафіцыйным органам Беларускай хрысціянскай дэмакратыі.

³⁴ **Пётр Крачэўскі** (1897—1928) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. З 13.12.1919 г. старшыня Рады БНР. З лістапада 1923 г. у Празе. Адзін з лідараў беларускай дыяспары ў ЧСР.

³⁵ **Васіль Захарка** (1877—1943) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. З лістапада 1923 г. у Празе. Узначальваў Беларускую раду ў Празе (снежань 1925 г.).

³⁶ "Замежная Беларусь" — зборнік па гісторыі, культуры і эканоміцы Беларусі, выдадзены пад рэдакцыяй П. Крачэўскага ў 1926 г. у Празе.

³⁷ **Мікалай Вяршынін** (1878—1934) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Удзельнік рэвалюцыі 1905—1907 гг. Пасля ў эміграцыі ў Празе. Адзін з арганізатараў і лідараў беларускай дыяспары ў ЧСР. Неафіцыйны прадстаўнік БНР у ЧСР, старшыня Беларускай грамады ў Празе, сябра Беларускай рады ў Празе, заснавальнік Беларускага загранічнага архіва ў Празе.

³⁸ Музей рэвалюцыі БССР быў адкрыты 2 траўня 1926 г. у Менску. Экспазіцыя музея складалася з матэрыялаў па гісторыі рэвалюцыйнага руху на тэрыторыі Расіі і Беларусі, арыгінальных дакументаў розных палітычных партый і арганізацый.

³⁹ Маецца на ўвазе Саюз студэнтаў-грамадзян БССР — беларуская студэнцкая арганізацыя, якая з 1925 г. да канца 1920-х гг. дзейнічала ў ЧСР. Мэтай арганізацыі з'яўлялася папулярызацыя прасавецкіх настрояў сярод беларускіх студэнтаў і дапамога сваім сябрам рээміграваць у БССР. Фінансавалася савецкім прадстаўніцтвам ў ЧСР.

⁴⁰ **Уладзімір Жылка** (1900—1933) — беларускі паэт. З 1923 г. у ЧСР. Скончыў украінскія матуральныя курсы ў Падэбрадах, пасля вучыўся на філасофскім факультэце Карлава ўніверсітэта ў Празе. Адзін з актыўных удзельнікаў беларускага жыцця ў ЧСР. Сябра Беларускай грамады ў Празе, Аб'яднання беларускага паступовага студэнцтва, таварыства "Незалежнасць", Аб'яднання беларускіх студэнцкіх арганізацый, Беларускай рады ў Празе, пражскага аддзялення "Маладняка". Рэдагаваў часопісы "Праваясла" і "Прамень". З восені 1926 г. у Мінску.

⁴¹ **Пётр Цвяткоў** — беларус з Латвіі, студэнт хімічнага аддзялення Пражскай палітэхнікі. З 1922 г. у Празе. Сябра Беларускай грамады ў Празе. Адзін з папулярызатараў прасавецкіх настрояў сярод беларусаў у ЧСР. Кантактаваў з прадстаўніцтвам СССР у ЧСР.

⁴² **Ігнат Дварчанін** (1895—1937) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, паэт, гісторык, літаратуразнавец. З восені 1921 г. у Празе. У 1926 г. скончыў Карлаў універсітэт са ступенню доктара філасофіі. Актыўна ўдзельнічаў у жыцці беларускай дыяспары ў Празе. Быў сябрам Беларускай грамады, Аб'яднання беларускага паступовага студэнцтва, таварыства "Незалежнасць". З 1926 г. у Вільні.

Прымаў актыўны удзел у дзейнасці БСРГ. Як правільна заўважыў Т.Грыб, І.Дварчанін пасля свайго пераезду ў Вільню зблізіўся з А.Луцкевічам, аднак пасля 1928 г. іх палітычныя погляды разышліся.

⁴³ Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый Заходняй Беларусі і эміграцыі — орган кіраўніцтва беларускім студэнцтвам Заходняй Беларусі і эміграцыі. Дзейнічала ў 1924 г. — другой палове 1930-х гг. Са жніўня 1926 г. член С.І.Е. Прэзідыум арганізацыі знаходзіўся ў Празе.

⁴⁴ Чэхаславацкія ўлады зацвердзілі статут АБСА 15 траўня 1926 г.

⁴⁵ У склад прэзідыума, абранага на ўстаноўчым сходзе АБСА 29 чэрвеня 1926 г., увайшлі М.Гузоўскі (старшыня), В.Лаўскі, М.Каберац, М.Чарнецкі, В.Русак.

⁴⁶ Маецца на ўвазе VIII з'езд Міжнароднай канфедэрацыі студэнтаў (С.І.Е.), які ў жніўні 1926 г. праходзіў у Празе.

⁴⁷ Да кожнага з'езда С.І.Е. аддзел прэсы АБСА выдаваў інфармацыйны бюлетэнь на французскай мове, у якім асвятляліся накірункі дзейнасці АБСА і агульнае становішча беларускага студэнцтва. Акрамя таго, "Бюлетэнь АБСА" выходзіў і на беларускай мове.

⁴⁸ Беларускае (Крывіцкае) культурнае таварыства імя Францішка Скарыны ў Празе — беларуская эмігранцкая культурна-асветніцкая арганізацыя. Існавала ў Празе ў другой палове 1920-х — 1930-я гг. Таварыства было дыскусійным інтэлектуальным клубам беларускай дыяспары. У другой палове 1920-х гг. дамінантнай формай дзейнасці арганізацыі з'яўлялася чытанне і абмеркаванне рэфератаў па розных пытаннях беларусазнаўства.

⁴⁹ Вольная грамада — супольная беларуска-ўкраінская арганізацыя эсэраў. Дзейнічала ў Празе з 1923 г. да канца 1920-х гг. Складалася з двух аўтаномных частак (беларускай і ўкраінскай). Беларускі бок ў "Вольнай грамадзе" прадстаўляла група эсэраў на чале з Т.Грыбам. Асноўная задача "Вольнай грамады" — крытычнае вывучэнне і пазнанне ідэалогіі рэвалюцыйнага сацыялізму.

⁵⁰ Беларускі сялянскі саюз у Празе — беларуская студэнцкая арганізацыя. Дзейнічала ў 1922 — пачатку 1930-х гг. і аб'ядноўвала моладзь правых поглядаў. Арыентавалася на палітычную праграму цэнтрэцкіх заходнебеларускіх партый (Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і Беларускага сялянскага саюза). Лідарам саюза быў Я.Станкевіч. Друкаваны орган — часопіс "Беларускі студэнт".

⁵¹ Відаць, Хрысціянская дэмакратычная злучнасць. Так Т.Грыб назваў каталіцкую групу пражскіх беларускіх студэнтаў на чале з А.Клімовічам, якія былі прыхільнікамі ідэалогіі Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, папулярызавалі хрысціянскія ідэі сярод дыяспары, супрацоўнічалі з моладзевымі хрысціянскімі арганізацыямі іншых народаў.

⁵² Маецца на ўвазе Беларускае (Крывіцкае) культурнае таварыства імя Францішка Скарыны ў Празе.

⁵³ Гэтую кнігу Т.Грыб так і не напісаў.

⁵⁴ Маецца на ўвазе "Бюлетэнь загранічнай групы беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў".

⁵⁵ Маецца на ўвазе К.Дуж-Душэўскі.

⁵⁶ Гэтая нарада з'яўлялася фактычна перамовамі двух дзеячаў — Я.Мамонькі і М.Гурына.

⁵⁷ **Міхаіл Гурын-Маразоўскі** (1891—1928) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Уваходзіў у Беларускаю камуністычную арганізацыю, некаторы час быў рэдактарам газеты "Савецкая Беларусь". У 1924 г. накіраваны на падпольную работу ў Заходнюю Беларусь. Быў адным з лідараў т. зв.

"сэцэсіі" КПЗБ. Арыштаваны польскімі ўладамі, пасля выхаду з турмы выказваўся за супрацоўніцтва з палякамі.

⁵⁸ На сённяшні час не выяўлена звестак аб якой-небудзь палітычнай актыўнасці гэтай арганізацыі ў Заходняй Беларусі.

⁵⁹ Калі дакладна К.Сцяпура прыехаў у Прагу, невядома.

⁶⁰ Атэнтат (ад ням. *Attentat*) — замах на жыццё.

⁶¹ **Аляксандр Ульянаў** (1901—1938) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. У 1925—1928 гг. працаваў дарадцам паўнамоцнага прадстаўніка СССР у Польшчы.

⁶² Магчыма Т.Грыб мае на ўвазе Браніслава Тарашкевіча, які ў сярэдзіне 1920-х гг. актыўна супрацоўнічаў з польскімі камуністамі.

⁶³ Беларуская сялянска-работніцкая грамада — беларуская палітычная арганізацыя леварадыкальнай арыентацыі, дзейнічала ў Заходняй Беларусі ў 1926—1927 гг.

⁶⁴ Незалежная сялянская партыя (*Niezależna Partia Chłopska*) — польская леварадыкальная партыя, дзейнічала ў 1924—1927 гг.

⁶⁵ 1 сакавіка 1924 г. у Мінску група былых членаў БПСР (А.Карабач, Я.Трафімаў, М.Маркевіч і інш.) апублікавалі дэкларацыю аб неабходнасці ліквідацыі гэтай арганізацыі і прызнанні кіруючай ролі кампартыі. 8 чэрвеня 1924 г. гэтая ж група склікала "з'езд", які паставіў ліквідаваць БПСР. Аб правядзенні падобнага ліквідацыйнага з'езда ў Гродна звесткі адсутнічаюць.

⁶⁶ Маецца на ўвазе **Кастусь Езавітаў** (1893—1946) — беларускі грамадска-палітычны і вайсковы дзеяч, у міжваеннае дваццацігоддзе быў адным з лідараў беларускай нацыянальнай меншасці ў Латвіі.

⁶⁷ Маецца на ўвазе А.Галавінскі.

⁶⁸ **Аляксандр Цвікевіч** (1888—1937) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, гісторык, філосаф, публіцыст. Старшыня ўраду БНР у 1923—1925 гг. У 1925 г. на Другой усебеларускай канферэнцыі ў Берліне прыняў рашэнне аб спыненні дзейнасці ўрада БНР і прызнанні Мінска адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі.

⁶⁹ Маецца на ўвазе VIII з'езд Міжнароднай канфедэрацыі студэнтаў (С.І.Е.), які ў жніўні 1926 г. праходзіў у Празе.

⁷⁰ Супраць уваходжання АБСА ў склад С.І.Е. выступаў Саюз студэнтаў-грамадзян БССР, да дзейнасці якога прыхільна ставіўся У.Жылка. Сам У.Жылка, як прадстаўнік АБСА, у верасні 1924 г. прысутнічаў на VII кангрэсе С.І.Е. у Варшаве і спрабаваў дабіцца ўключэння АБСА ў склад С.І.Е., але тады з-за варожай пазіцыі да беларускага нацыянальнага руху польскай і расійскай (эмігранцкай) дэлегацыі беларускае студэнцкае аб'яднанне не прабілася ў склад С.І.Е.

⁷¹ Маецца на ўвазе Радавая Беларусь, БССР.

⁷² Маецца на ўвазе Міжнародная канфедэрацыя студэнтаў (С.І.Е.).

⁷³ Маюцца на ўвазе ўраджэнцы Беларусі, якія знаходзіліся на фінансавым утрыманні Аб'яднання расійскіх земляў і гарадскіх дзеячаў.

⁷⁴ Маецца на ўвазе Аб'яднанне рускіх эмігранцкіх студэнцкіх арганізацый — расійская студэнцкая арганізацыя, якая ў 1921—1934 гг. дзейнічала ў Празе.

⁷⁵ Афіцыйна Беларускі студэнцкі саюз у Вільні стаў членам АБСА ў лістападзе 1927 г. Віленскія беларускія студэнты да студзеня 1934 г. уваходзілі ў склад АБСА. Прычынай выхаду Беларускага студэнцкага саюза ў Вільні стала распардажэнне міністра веравызнання і публічнай асветы Польшчы аб студэнцкіх арганізацыях, згодна з якім дадзена арганізацыя не магла далей з'яўляцца сябрам АБСА.

⁷⁶ Маецца на ўвазе газета "Покліч", якая выдавалася ў Вільні ў 1927 г. Выдаўцом з'яўляўся Я.Мамонька. Пад загалоўкам газеты пазначалася "орган Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў Заходняй Беларусі". Усяго выйшла два нумары газеты.

⁷⁷ **Гаўрыла Гарэцкі** (1900—1988) — беларускі геолаг, географ, эканаміст, доктар геолога-мінералагічных навук, акадэмік Беларускай акадэміі навук. У 1926 г. Інстытут беларускай культуры накіраваў Г.Гарэцкага ў камандзіроўку ў Польшчу, Германію і Данію.

⁷⁸ **Сцяпан Некрашэвіч** (1883—1937) — беларускі мовазнавец, грамадскі дзеяч, першы старшыня Інстытута беларускай культуры (1922—1925).

⁷⁹ "Маладняк" — літаратурнае аб'яднанне беларускіх пісьменнікаў, якое існавала ў БССР у 1923—1928 гг.

⁸⁰ Падкрэслена ў арыгінале.

⁸¹ Малая Антанта — ваенна-палітычны альянс Чэхаславакіі, Румыніі і Югаславіі, створаны ў 1920—1921 гг.

⁸² "Руль" — руская эмігранцкая газета ліберальнага накірунку, выходзіла ў 1920—1931 гг. у Берліне.

⁸³ "Возрождение" — руская эмігранцкая газета памяркоўна-манархічнага накірунку, выдавалася ў 1925—1940 гг. у Парыжы.

⁸⁴ "Дни" — руская эмігранцкая газета сацыялістычнага накірунку, выдавалася ў 1922—1925 гг. у Берліне, у 1925—1933 гг. у Парыжы.

⁸⁵ "Социалистический вестник" — рускі эмігранцкі часопіс, орган замежнай дэлегацыі Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (меншавікоў). Выдаваўся ў 1921—1965 гг. паслядоўна ў Берліне, Парыжы і Нью-Ёрку.

⁸⁶ "Знамя борьбы" — рускі эмігранцкі часопіс, орган замежнай дэлегацыі Партыі левых сацыялістаў-рэвалюцыянераў, выдаваўся ў Берліне ў 1924—1930 гг.

⁸⁷ "Революционная Россия" — рускі эміграцыйны часопіс, орган Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Выдаваўся ў 1920—1931 гг. у Тарту, Берліне і Празе.

⁸⁸ **Віктар Чарноў** (1873—1952) — рускі палітычны дзеяч, публіцыст, філосаф. Адзін з заснавальнікаў і тэарэтык Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. У 1920 г. эміграваў з Расіі, пражываў у Эстоніі, Германіі, Чэхаславакіі, Францыі і ЗША.

⁸⁹ **Міхаіл Драгаманаў** (1841—1895) — украінскі гра-

мадска-палітычны дзеяч, публіцыст, гісторык, фалькларыст, адзін з заснавальнікаў украінскага сацыялізму.

⁹⁰ Маецца на ўвазе "Революционная Россия".

⁹¹ Гэтая арганізацыя была створана ў Празе ў 1927 г. і называлася "Сацыялістычная ліга новага Усходу". Праіснавала да 1930 г.

⁹² Беларускі сялянскі саюз — беларуская палітычная партыя нацыянальна-дэмакратычнага накірунку, дзейнічала ў Заходняй Беларусі ў 1925—1930 гг. Лідары — Ф.Ярэміч, В.Рагуля, А.Більдзюкевіч. Партыя стваралася ў процівагу Беларускай сялянска-работніцкай грамадзе.

⁹³ Беларуская сялянска-работніцкая грамада з'яўлялася адной з самых масавых палітычных арганізацый у Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд. На 1927 г. у яе склад уваходзіла больш за 100 тыс. чалавек, аб'яднаных амаль у 2 тыс. туркоў.

⁹⁴ Маецца на ўвазе **ксёндз Адам Станкевіч** (1892—1949) — беларускі грамадска-палітычны і рэлігійны дзеяч, каталіцкі святар, гісторык, публіцыст. Лідар Беларускай хрысціянскай дэмакратыі ў міжваенны перыяд. У 1922—1927 гг. пасол польскага сейма, сябра Беларускага пасольскага клуба.

⁹⁵ Беларуская хрысціянская дэмакратыя — беларуская палітычная партыя нацыянальна-дэмакратычнага накірунку, дзейнічала з 1917 па 1939 гг., у асноўным на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Прытрымлівалася хрысціянска-дэмакратычнай ідэалогіі.

⁹⁶ **Сяргей Бусел** (1901 — пасля 1939) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Удзельнік Слуцкага паўстання 1920 г. Прыхільнік беларускай партыі эсэраў. У 1922—1929 гг. вучыўся ў Празе. Быў сябрам Беларускай грамады ў Празе, Аб'яднання беларускага паступовага студэнцтва, "Вольнай грамады". Папечнік Т.Грыба. Супрацоўнік Беларускага навуковага кабінета ў Празе.

⁹⁷ Аповесць "Матыга" С.Бусла так і не была апублікаваная ў часопісе "Крывіч".

⁹⁸ **Віктар Вальтар** (1902—1931) — беларускі пісьменнік. У 1922—1926 гг. вучыўся ў Празскай палітэхніцы. Сябра Беларускай грамады ў Празе. З 1926 г. выкладаў у беларускіх школах у Латвіі. Аўтар рамана "Роджаныя пад Сатурнам", у якім адлюстравана жыццё беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі ў 1920-я гг.